

สำนักพิมพ์อมรินทร์
หนังสือในเครือ ๕ อมรินทร์

กฤษฎีและวิธีวิทยาของการวิจัยวัฒนธรรม
อาปนิก กานจนพันธุ์

เลขมาตรฐานสากลประจำหนังสือ 974-272-997-2
พิมพ์ครั้งแรก สำนักพิมพ์อมรินทร์ เมษายน ๒๕๔๘

สารบัญ

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของศูนย์ข้อมูลอมรินทร์
อาปนิก กานจนพันธุ์
กฤษฎีและวิธีวิทยาของการวิจัยวัฒนธรรม. — กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2548.
263 หน้า.
1. สังคมศาสตร์--วิจัย. 2. สังคมศาสตร์--วิธีวิทยา. 3. การศึกษาวัฒนธรรม
ต่างสังคม. I. ชื่อเรื่อง.
301.74 อ6น4 DDC 301.74
ISBN 974-272-997-2

แยกสีและพิมพ์ที่

สายธุรกิจโรงพิมพ์ บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน)
๖๕/๑๖ ถนนชัยพฤกษ์ (บรมราชชนนี) เขตตลิ่งชัน กรุงเทพฯ ๑๐๑๗๐
โทรศัพท์ ๐-๒๕๒๒-๕๐๐๐, ๐-๒๕๔๒-๑๐๑๐ โทรสาร ๐-๒๕๓๓-๒๗๕๒, ๐-๒๕๓๕-๑๓๘๕

จัดจำหน่ายทั่วประเทศโดย

บริษัทอมรินทร์บุ๊กเซ็นเตอร์ จำกัด
๖๕/๖๐-๖๒ ถนนชัยพฤกษ์ (บรมราชชนนี) เขตตลิ่งชัน กรุงเทพฯ ๑๐๑๗๐
โทรศัพท์ ๐-๒๕๔๒-๒๐๐๐ โทรสาร ๐-๒๕๓๕-๑๓๘๒, ๐-๒๕๓๕-๑๓๘๔, ๐-๒๕๔๒-๒๒๕๕
Homepage: <http://www.naiin.com>

เจ้าของ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา

บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน)

กรมการศึกษานอกโรงเรียน สำนักพิมพ์ อมรินทร์ บรรณาธิการที่ปรึกษา สุภาวดี โกมารทัต บรรณาธิการอำนวยการ อนุชา
ศิริพงษ์ บรรณาธิการสำนักพิมพ์และบรรณาธิการเล่ม สุพิศ บุญพาศิต ผู้ช่วยบรรณาธิการอำนวยการศิริวรรณการณแปง อุทัย
วิโรจน์ บรรณาธิการสำนักพิมพ์และบรรณาธิการเล่ม ปวีตร ว่องวิระ ผู้ช่วยบรรณาธิการ ชัญจิราณี โรจนเชนทร์ เลขานุการ
กฤษณาพรทิพย์ บรรณาธิการ เจนิยะ สิมเชติเตียรุฑ์ ภัทราดา ศรีวิวัฒน์ ศิลปกรรม เอกจิตวิ ไชยบัลลังก์ ผู้จัดการฝ่ายการผลิต ชรินทร์
แสงเงิน พิธีกรรายการ ใต้ฟ้า เรื่องพิเศษ คอมพิวเตอร์ ธรรมรัตน์ เอี่ยมวารกุล ประธานงานการผลิต บรม คมเวร สำนักงาน บริษัท
อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน) ๖๕/๑๑-๑๐๓ ถนนชัยพฤกษ์ (บรมราชชนนี) เขตตลิ่งชัน กรุงเทพฯ ๑๐๑๗๐
โทรศัพท์ ๐-๒๕๒๒-๕๕๕๕ ถึง ๕๕๗๐, ๕๕๗๑ โทรสาร ๐-๒๕๓๕-๓๕๕๕, ๐-๒๕๓๕-๓๗๗๗, ๐-๒๕๓๕-๕๑๑๑ E-mail:
info@amarin.co.th Homepage: <http://www.amarin.com>

ราคา ๑๘๙ บาท

คำนิยม	(6)
บันทึกการนำเสนอผลงาน	(9)
บทที่ 1 บทนำ	1
บทที่ 2 ทฤษฎีและการวิจัยวัฒนธรรมในยุคหลังสมัยใหม่	11
บทที่ 3 การทะลุกรอบคิดของทฤษฎี และวิธีวิทยาของการทะลุกรอบคิด	38
บทที่ 4 วิธีวิทยาของวิธีคิดในการตั้งโจทย์วิจัย	79
บทที่ 5 วิธีคิดของคนไทย	101
บทที่ 6 การสร้างความคิดนามธรรมในวัฒนธรรมไทย	116
บทที่ 7 มองข้ามวัฒนธรรมในงานวิจัยภาคสนาม	143
บทที่ 8 วิธีวิทยาในการศึกษาคนชายขอบ	178
บทที่ 9 ปัญหาและทิศทางในการวิจัยชาวเขา	225
บทที่ 10 บทสรุป: พื้นที่และตัวตนของการวิจัย	237
บรรณานุกรม	248

ในระยะแรกๆ ของการวิจัยทางสังคมศาสตร์ในประเทศไทยเมื่อราว 30 กว่าปีมาแล้ว ข้อถกเถียงสำคัญเชิงทฤษฎีและวิธีวิทยาในยุคนั้นก็คือ การโต้แย้งกันระหว่างการวิจัยเชิงปริมาณกับการวิจัยเชิงคุณภาพ ในแง่ของความสามารถในการอธิบายสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งยึดถือมาอย่างยาวนาน ทั้งนี้เนื่องจากการวิจัยทั้งสองแบบแตกต่างกันเฉพาะทางด้านเทคนิควิธีในการเก็บและการวิเคราะห์ข้อมูล (methodology) เท่านั้น ขณะที่ยังคงอยู่ภายใต้กระบวนทัศน์ของทฤษฎีเดียวกัน นั่นคือกระบวนทัศน์ของทฤษฎีสัมัยใหม่นิยม (modernism) โดยเฉพาะทฤษฎีโครงสร้างและหน้าที่นิยม (structuralism and functionalism) แต่ภายหลังการโต้เถียงดังกล่าวค่อยๆ เลิกรากันไป เพราะต่างฝ่ายต่างพบทางตัน จึงเลือกทางเดินไปคนละทาง การวิจัยเชิงปริมาณมักนิยมใช้ในการศึกษาด้านเศรษฐกิจมหภาค ด้านการศึกษา และด้านประชากรศาสตร์ ซึ่งมีจำนวนประชากรมากมายที่ต้องศึกษา ส่วนการวิจัยเชิงคุณภาพหันไปสนใจกรณีศึกษาเจาะลึกในประเด็นปัญหาที่ซับซ้อนจากผลกระทบของการพัฒนา ซึ่งมักเกี่ยวข้องกับสังคมและวัฒนธรรมของท้องถิ่นและกลุ่มชนต่างๆ ที่หลากหลาย

เมื่อราว 10 กว่าปีมานี้ ข้อถกเถียงข้างต้นเริ่มไม่ใช่ประเด็นปัญหาในการวิจัยอีกต่อไป หลังจากเกิดการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ทางทฤษฎีอย่างมโหฬาร โดยการท้าทายของทฤษฎีหลังสมัยใหม่นิยม (postmodernism) ที่ไม่ยอมรับความคิดอันเป็นสากลและมุมมองของคณาภายนอก แต่หันมาเน้นพลวัตและความซับซ้อนของความสัมพันธ์ระหว่างวิธีคิดที่หลากหลายของกลุ่มชนต่างสังคมและวัฒนธรรม จนมีผลให้ปัญหาในการวิจัยเปลี่ยนจากเทคนิควิธีและชนิดของข้อมูลมาเป็นปัญหาด้านวิธีวิทยาในการเชื่อมโยงความคิด (conceptualization) ซึ่งให้ความสำคัญแก่กระบวนการวิเคราะห์ปัญหาการวิจัย มากกว่ามุ่งไปที่การประมวลข้อมูล แต่จะเน้นการโต้แย้งของวิธีคิดที่แตกต่างกันในตัวของข้อมูล เพราะมองเห็นข้อมูลและผู้ให้ข้อมูลว่าเป็นกลุ่มชนมีชีวิตและความคิดของตนเองด้วย โดยไม่ได้ขึ้นกับการตีความของนักวิจัยแต่เพียงด้านเดียวดังเช่นที่เคยยึดถือกันมา

ในกระบวนการเปลี่ยนแปลงวิธีวิทยาในการวิจัยวัฒนธรรมที่ผ่านมานั้น ผู้เขียนมีประสบการณ์ด้วยตนเองโดยตรง จากการที่ได้เข้าร่วมการวิจัยกับคณะนักวิชาการจำนวนหนึ่งอย่างต่อเนื่อง ตลอดจนเคยมีประสบการณ์ในการร่วมส่งเสริมงานวิจัยทางวัฒนธรรมในระดับท้องถิ่น ซึ่งผู้เขียนมีโอกาสถ่ายทอดความคิดและประสบการณ์ต่างๆ ทั้งด้วยการพูดและการเขียนในหลายๆเวที ต่างกรรมต่างวาระกัน ทั้งที่ตีพิมพ์ไปแล้ว และยังไม่ได้เผยแพร่ จนสามารถรวบรวมเป็นบทความได้เก้าชิ้น เมื่อทวนกลับมาอ่านทบทวนใหม่อีกครั้งหนึ่ง ก็พบว่าบทความเหล่านี้ช่วยให้ผู้เขียนเข้าใจวิธีวิทยาในการวิจัยวัฒนธรรมในปัจจุบันดีขึ้น เพราะได้มาจากประสบการณ์จริงของผู้เขียนเอง ซึ่งผู้เขียนคิดว่าน่าจะเป็นประโยชน์สำหรับนักวิจัยหน้าใหม่ จึงคิดรวมบทความทั้งเก้าชิ้นเข้าไว้ในหนังสือเล่มเดียวกัน แม้ว่าบางบทความอาจมีเนื้อหาซ้อนทับกันอยู่บ้าง แต่หากอ่านอย่างเชื่อมโยงกันแล้ว น่าจะช่วยเปิดทิศทางและพื้นที่ใหม่ๆ ในการวิจัยให้ถกเถียงกันต่อไป ตรงจุดนี้เองจึงเป็นที่มาของหนังสือเล่มนี้

1. จากปัญหาการเปลี่ยนผ่านสู่ปัญหาการเปลี่ยนความคิด

การวิจัยทางวัฒนธรรมนั้นมักให้ความสนใจแก่ความหลากหลายของชีวิตและความคิดของกลุ่มชนต่างชาติพันธุ์ ซึ่งมีการเคลื่อนไหวอย่างสลับซับซ้อนในประวัติศาสตร์ การเรียนรู้เกี่ยวกับพลวัตของชีวิตและความคิดเช่นนั้นจึงต้องอาศัยวิธีวิทยาที่สามารถเชื่อมโยงความคิดได้ แต่สภาพความเป็นจริงของการวิจัยวัฒนธรรมในสังคมไทยส่วนใหญ่ยังคงย่ำเท้าอยู่กับการสำรวจปรากฏการณ์ การบันทึก และการตีความข้อมูลในเชิงพรรณนาความตามที่เป็น มากกว่าความสนใจในการวิเคราะห์หาเหตุผลที่รองรับ และวิพากษ์วิจารณ์ข้อขัดแย้งต่างๆ ที่แฝงอยู่อย่างจริงจัง ซึ่งทำให้การวิจัยวัฒนธรรมขาดพลังในการอธิบายปัญหาและเสนอความคิดใหม่ๆ ให้แก่สังคมเท่าที่ควร จนผู้คนในสังคมมองไม่เห็นความสำคัญของการวิจัยวัฒนธรรมมากนัก อีกทั้งยังกล่าวหาด้วยซ้ำไปว่า การศึกษาวัฒนธรรมเปรียบได้กับศาสตร์อ่อนๆ (soft science) เพราะนำมาประยุกต์เพื่อใช้ประโยชน์โดยตรงไม่ได้ชัดเจน ขณะที่นักวิชาการด้านวัฒนธรรมบางส่วนก็ยังคิดว่าการวิจัยเป็นเพียงกิจกรรมที่ช่วยประเทืองปัญญาเท่านั้น

ภายใต้สภาพดังกล่าว การวิจัยทางวัฒนธรรมและสังคมศาสตร์ทั้งหลายจึงตกอยู่ในภาวะชะงักงัน ด้านหนึ่งเกิดจากการเป็นอัมพาตทางทฤษฎี ซึ่งมักเห็นทฤษฎีเป็นเพียงคำตอบสำเร็จรูป แต่ไม่สามารถช่วยในการตั้งคำถามทางสังคมและวัฒนธรรมที่กำลังเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในปัจจุบัน ซึ่งมีผลให้นักวิจัยยึดติดกรอบคิดแบบตายตัว จนไม่สนใจไยดีกับการถกเถียงทางทฤษฎีมากนัก อีกด้านหนึ่งมีสาเหตุมาจากการถูกรอปรังทางความคิด โดยเฉพาะการยึดติดกับดักของความคิดแบบคู่ตรงกันข้าม ไม่ว่าจะจะเป็นความคิดเกี่ยวกับรัฐและชุมชน เมืองกับชนบท ความรู้แบบวิทยาศาสตร์และภูมิปัญญาชาวบ้าน ความคิดแบบแยกส่วนและแบบองค์รวม ตลอดจนระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมและแบบพึ่งตนเอง เป็นต้น

แม้ระเบียบวิธีวิจัยและแนวความคิดทางทฤษฎีที่เคยใช้กันมา แต่เดิมนั้น อาจมีบางส่วนเหมาะสมอยู่บ้างสำหรับการศึกษาปัญหาการวิจัยในอดีต ซึ่งส่วนใหญ่ถือได้ว่าเป็นปัญหาของการพัฒนา หรืออาจเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปัญหาของการเปลี่ยนผ่านทางสังคม จากสังคมแบบจารีตเดิมไปสู่สังคมสมัยใหม่แบบทุนนิยม จากรัฐแบบบรรณาการสู่รัฐชาติ จากสังคมแบบศักดินาสู่สังคมประชาธิปไตย แต่ปัญหาทางสังคมและวัฒนธรรมของสังคมไทยในปัจจุบันแตกต่างจากช่วง 30 ปีแรกของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติอย่างมาก

ขณะนี้สังคมไทยไม่ได้ตกอยู่ในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเท่านั้น หากยังเป็นส่วนหนึ่งของระบบโลกาภิวัตน์ หรือในบางครั้งก็เรียกขานกันว่า ความเป็นสมัยใหม่ (modernity) ซึ่งแฝงไว้ด้วยลักษณะสำคัญประการหนึ่งคือ กระบวนการครอบงำทางความคิดในรูปของการสร้างมายาคติและภาพตัวแทนต่างๆ ซึ่งแสดงถึงความพยายามที่จะเปลี่ยนความค่านามธรรมทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นคุณค่าและความหมายในชีวิตของผู้คนต่างๆ ให้กลายเป็นเพียงวัตถุหรือสินค้าเท่านั้น เช่น การเปลี่ยนวัฒนธรรมหรือคุณค่าต่างๆ ให้กลายเป็นสินค้าสำหรับซื้อขายในตลาดการท่องเที่ยว จนนำไปสู่การลดทอนความเป็นมนุษย์ (dehumanization) อย่างต่อเนื่อง ซึ่งหมายถึงการแปลกแยกกลุ่มชนให้กลายเป็นคนอื่นในวัฒนธรรมของพวกเขาเอง จนไร้อัตลักษณ์ที่จะช่วยให้พวกเขาแสดงตัวตนและดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างมีศักดิ์ศรี ทั้งนี้เพราะในด้านหนึ่งจะเกิดการผลักดันให้กลุ่มชนต่างๆ กลายเป็นคนชายขอบ โดยการจงใจและแซ่แข็งพวกเขาไว้ด้วยการตีตราและปิดป้ายอย่างตายตัว ในอีกด้านหนึ่งก็จะตอกย้ำให้ปัจเจกชนกลายเป็นเพียงผู้หลงใหลลัทธิบริโภคนิยมอย่างไม่ลืมหูลืมตา ซึ่งผู้เขียนจะยกกระบวนการดังกล่าวมาอภิปรายและวิเคราะห์ในบทที่ 8 ต่อไป

จุดเปลี่ยนทางสังคมและวัฒนธรรมดังกล่าวชี้ให้เห็นว่า ปัญหาการวิจัยในปัจจุบันไม่อาจจำกัดอยู่เพียงปัญหาของการเปลี่ยนผ่านทาง

สังคมเท่านั้น เพราะการพัฒนาไม่ได้แปลว่าดีขึ้นเสมอไปสำหรับคนบางกลุ่ม ตรงกันข้าม การเปลี่ยนผ่านกลับต้องเผชิญกับมายาคติต่างๆ มากมาย ปัญหาการวิจัยจึงต้องครอบคลุมถึงปัญหาทางวัฒนธรรมของสังคมสมัยใหม่ด้วย ซึ่งหมายถึงปัญหาของการเปลี่ยนแปลงทางความคิด เพื่อช่วยให้หลุดพ้นจากการครอบงำของมายาคติทั้งหลาย และเพื่อสถาปนาความคิดอิสระ ซึ่งจะเกี่ยวข้องกับทั้งวิถีคิด กระบวนการคิด การสร้างความหมาย และปฏิบัติการของการช่วงชิงความหมายของกลุ่มชนที่แตกต่างกันอย่างหลากหลายในสังคม ซึ่งนับวันจะทวีความเป็นพหุลักษณะมากขึ้น

ดังนั้นประเด็นสำคัญอันเป็นพื้นฐานของปัญหาทางวัฒนธรรมในสังคมสมัยใหม่ก็คือ การศึกษาเรียนรู้ถึงกระบวนการตีร่นต่อสู้กับการลดทอนความเป็นมนุษย์ของกลุ่มชนต่างๆ พร้อมกับการเปิดพื้นที่ทางความคิดอย่างอิสระให้กลุ่มชนต่างๆ รวมตัวกัน เพื่อสร้างสรรค์วิถีชีวิตในสังคมสมัยใหม่ซึ่งยอมให้กลุ่มชนที่แตกต่างกันอยู่ร่วมกันได้อย่างมีศักดิ์ศรี

2. การทะลุกรอบคิดทางทฤษฎีและกับดักความคิดแบบคู่ตรงกันข้าม

เมื่อปัญหาในการวิจัยทางวัฒนธรรมมีความซับซ้อนมากขึ้น ความต้องการเปลี่ยนแปลงทั้งทางทฤษฎีและวิธีวิทยาในการวิจัยจึงจำเป็น โดยสามารถเริ่มต้นด้วยการทบทวนและวิพากษ์วิจารณ์ทฤษฎีอย่างมีสติให้มากขึ้น แต่ไม่ใช่เพื่อการแสวงหาคำตอบหรือหากรอบความคิดเช่นที่เคยทำกันมา ทว่าต้องมองทฤษฎีให้ทะลุออกไปในหลายๆ มิติ ทั้งในแง่ที่เป็นวิถีคิด (mode of thinking) เครื่องมือทางความคิดหรือเครื่องช่วยคิด (heuristic tools) และในแง่ของการตั้งประเด็นคำถามที่แตกต่างจากเดิม เพื่อให้เกิดมุมมองใหม่ที่ท้าทายอย่างหลากหลาย

ตามแนวทางดังกล่าว ผู้เขียนจะเริ่มวิเคราะห์ปัญหาทางทฤษฎีสำหรับการศึกษาในบทที่ 2 เพื่อเสนอมุมมองใหม่ทางทฤษฎีในปัจจุบันที่อาจเรียกได้ว่าเป็นยุคหลังสมัยใหม่ ซึ่งให้ความสำคัญแก่การปรับเปลี่ยน

ความคิดเกี่ยวกับหน่วยการวิเคราะห์ (units of analysis) จากเดิมที่เคยเน้นหน่วยทางสังคมที่ตายตัว หรือตัวมนุษย์ในฐานะที่เป็นปัจเจกชน ก็หันมามองตัวมนุษย์ที่มีความรู้สึกนึกคิดในการตีความและสร้างความหมายใหม่ได้ ตลอดจนมีพลังในการเปลี่ยนแปลงสังคมและวัฒนธรรม แทนที่จะมองที่โครงสร้างสังคม ระบบสังคม หรือหน่วยทางสังคมที่ใหญ่โต แต่ดูว่างเปล่า เพราะมองไม่เห็นชีวิตและความเคลื่อนไหวของผู้คน ดังเช่นที่นิยมกันในทฤษฎีสัมัยใหม่นิยม โดยพยายามชี้ให้เห็นว่าการปรับเปลี่ยนทางทฤษฎีมีผลต่อการปรับวิธีคิดในการวิจัยอย่างไรบ้าง

ส่วนในบทที่ 3 ผู้เขียนจะทบทวนแนวคิดทางทฤษฎีต่างๆ ในการศึกษาวัฒนธรรมและการประยุกต์ใช้ในสังคมไทย เพื่อวิพากษ์วิจารณ์ข้อจำกัดในการมองทฤษฎีในฐานะที่เป็นกรอบความคิด พร้อมทั้งพยายามเสนอแนวทางในการทะลุออกจากกรอบคิดของทฤษฎี ซึ่งพบว่าแนวคิดบางส่วนไม่ยึดติดกรอบของกระบวนทัศน์ที่ครอบงำ แต่พยายามก้าวข้ามทฤษฎีต่างๆ โดยการเปลี่ยนจากมุมมองเชิงเดี่ยวเป็นมุมมองเชิงซ้อนมากขึ้น จนทำให้เห็นการซ้อนทับกันของกรอบคิดต่างๆ ได้ ตรงนี้ทำให้เข้าใจถึงวิธีวิทยาในการทะลุกรอบคิดทางทฤษฎีที่เมื่อก่อนเคยเชื่อกันว่าเป็นคำตอบ และหันมามองทฤษฎีในฐานะที่เป็นวิธีคิด ซึ่งช่วยให้หลุดจากการยึดติดหน่วยทางสังคมที่ตายตัว

ในขณะเดียวกัน การไม่ยึดติดหน่วยทางสังคมที่ตายตัว เช่น ชุมชนท้องถิ่น สังคมเมือง หรือระบบเศรษฐกิจ ก็มีส่วนอย่างสำคัญในการทะลุออกจากกับดักของความคิดแบบคู่ตรงกันข้ามได้ เพราะเปลี่ยนให้หันไปมองความสำคัญของวิธีคิดอื่นๆ แทน โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิธีคิดเกี่ยวกับกระบวนความสัมพันธ์เชิงอำนาจและปฏิบัติการทางสังคม ซึ่งไม่ผูกติดกับหน่วยทางสังคม แต่จะเปิดพื้นที่ให้เห็นความเคลื่อนไหวของกลุ่มคนที่หลากหลายในความสัมพันธ์ทางสังคมที่ซับซ้อนได้มากขึ้น

ด้วยเหตุนี้เอง การเปลี่ยนมามองทฤษฎีในฐานะที่เป็นวิธีคิด จึงมีนัยสำคัญมากต่อการวิจัยวัฒนธรรม เพราะไม่เพียงช่วยให้นักวิจัย

สลัดตัวเองจากการยึดติดคำตอบสำเร็จรูปเท่านั้น แต่ยังช่วยเสริมวิธีวิทยาในการตั้งโจทย์วิจัยด้วย โดยผู้เขียนจะอภิปรายถกเถียงและขยายความต่อไปในบทที่ 4

3. วิธีคิดและพลวัตของการสร้างความหมาย

ทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ที่ผ่านๆ มามากชักนำให้นักวิจัยติดกับดักของความคิดแบบคู่ตรงกันข้ามอีกลักษณะหนึ่งซึ่งเกี่ยวข้องกับหน่วยในการวิเคราะห์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคู่ตรงกันข้ามระหว่างโครงสร้างกับมนุษย์ในฐานะผู้ปฏิบัติการ (structure and agency) ด้านหนึ่งมองโครงสร้างความคิดและสังคมแบบหยุดนิ่งตายตัว ขณะที่อีกด้านหนึ่งก็มองมนุษย์เป็นปัจเจกชนที่สามารถทำตามอำเภอใจของตนเอง แต่มองไม่เห็นความเคลื่อนไหวของมนุษย์ในวัฒนธรรมที่มีความรู้สึกนึกคิด ทั้งตีความวัฒนธรรม สร้างความหมายใหม่ ตลอดจนช่วงชิงความหมายอยู่ตลอดเวลา ในปฏิบัติการทางสังคมนั้นมนุษย์จึงไม่ได้ทำตามอำเภอใจอย่างเดียว แม้จะมีอิสระทางความคิดก็ตาม แต่ต้องปรับใช้วิธีคิดในวัฒนธรรมของตนด้วย ขณะที่สามารถปรับเปลี่ยนไปตามบริบทที่แตกต่างกัน

ดังนั้นในการศึกษาวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน นักวิจัยคงต้องเริ่มจากการทำความเข้าใจวิธีคิดของคนในวัฒนธรรมที่ตนสนใจศึกษา มากกว่าการยึดติดความหมายที่ตายตัวตามความเข้าใจของผู้ศึกษาเอง เพื่อเปิดทางให้มองเห็นคนในแต่ละวัฒนธรรมว่าเป็นมนุษย์ที่มีชีวิตและจิตใจ พร้อมทั้งจะแสดงตัวตนออกมาผ่านทางวิธีคิดในการตีความหมาย วัฒนธรรมของเขาเอง ตามนัยดังกล่าว การศึกษาวิธีคิดของคนในวัฒนธรรมที่นักวิจัยจะศึกษาเสียก่อน จึงช่วยเปิดประตูให้ผู้ถูกวิจัยมีส่วนร่วมวิจัยด้วย แทนที่จะเป็นฝ่ายถูกวิจัยด้านเดียว การศึกษาวิจัยเช่นนี้เปรียบเสมือนการแลกเปลี่ยนความคิดกันระหว่างนักวิจัยกับผู้ถูกวิจัย ผู้เขียนจึงพยายามถกเถียงถึงแนวทางต่างๆ ในการศึกษาวิธีคิดของ

คนไทยในบทที่ 5 โดยตระหนักถึงความสำคัญของพลวัตในการสร้างความหมาย ด้วยการโยงให้เห็นความสัมพันธ์ของวิธีคิดกับบริบทและความเคลื่อนไหวทางสังคมต่างๆ ทั้งนี้เพื่อให้การวิจัยเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่จะช่วยเสริมสร้างความเข้าใจในศักยภาพของความเป็นมนุษย์อย่างแท้จริง

ในการศึกษาวิธีคิดนั้นจะเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ของระดับนามธรรม (levels of abstraction) อยู่ด้วยเสมอ แต่คนทั่วไปมักติดกับดักของความคิดคู่ตรงกันข้ามอีกอย่างหนึ่ง โดยมักทึกทักเอาเองว่าชาวตะวันตกเท่านั้นที่คิดแบบนามธรรมได้ ขณะที่มองว่าคนไทยคิดจากประสบการณ์เท่านั้น ผู้เขียนจึงพยายามอภิปรายในบทที่ 6 เพื่อชี้ให้เห็นว่า ในวัฒนธรรมไทยมีวิธีคิดแบบนามธรรมอย่างไร และสามารถปรับใช้อย่างมีพลวัตได้อย่างไร

ในการตอบคำถามอย่างหลังนั้น ผู้เขียนได้นำเอาประสบการณ์ต่างๆ จากการวิจัยภาคสนามของผู้เขียนเองมาถกเถียงเชิงวิเคราะห์ เพื่อให้เห็นรูปธรรมที่เกิดขึ้นจริงๆ ในบทที่ 6 ซึ่งพยายามชี้ให้เห็นว่า แม้คนในวัฒนธรรมเดียวกันก็ไม่ได้ตีความไปในทางเดียวกันเสมอไป ในฐานะที่ผู้เขียนเป็นคนในวัฒนธรรมเดียวกันกับผู้ถูกศึกษา ก็ต้องมองข้ามวัฒนธรรม เพราะผู้ถูกศึกษาต่างมีความรู้สึกนึกคิดและตีความหมายทางวัฒนธรรมแตกต่างกันไปในแต่ละบริบท ขึ้นกับเงื่อนไขที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ นอกจากนั้นยังช่วงชิงความหมายเพื่อปรับความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ อยู่ตลอดเวลา ตรงนี้อาจช่วยให้นักวิจัยไม่ด่วนสรุปความหมายเอาเอง ก่อนวิเคราะห์เชื่อมโยงความหมายต่างๆ ผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนความคิดกับผู้ถูกวิจัยให้ชัดเจน

4. ปฏิบัติการวิจัยในการวิจัยเชิงปฏิบัติการ

แม้การวิจัยวัฒนธรรมจะมีเป้าหมายหลักๆ ในการแสวงหาความเข้าใจในศักยภาพของความเป็นมนุษย์ที่หลากหลาย เมื่อแต่ละวัฒนธรรม

ไม่ได้ดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว แต่จะมีความสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อน ทั้งการแลกเปลี่ยน การผสมผสาน และการครอบงำไปพร้อมๆ กัน โดยเฉพาะในปัจจุบันที่มีการเคลื่อนไหวของวัฒนธรรมอย่างรวดเร็วในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับท้องถิ่นจนถึงระดับโลก การวิจัยวัฒนธรรมคงไม่อาจจำกัดอยู่เพียงการเรียนรู้เท่านั้น ในด้านหนึ่งการวิจัยจึงต้องพยายามเข้าใจการครอบงำทางวัฒนธรรมและมายาคติต่างๆ และในด้านการกลับกันก็เท่ากับช่วยให้การวิจัยมีส่วนในการรื้อถอนการครอบงำและมายาคติด้วยลักษณะสองด้านของการวิจัยวัฒนธรรมเช่นนี้มีส่วนให้การวิจัยวัฒนธรรมเป็นทั้งปฏิบัติการวิจัยและการวิจัยเชิงปฏิบัติการควบคู่กันไป ซึ่งแสดงว่าการวิจัยวัฒนธรรมเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ต้องมีทั้งสำนึกและพันธกิจในการเคลื่อนไหวเพื่อปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ครอบงำด้วย

ตามนัยดังกล่าวมาแล้วนี้ ปฏิบัติการในการวิจัยวัฒนธรรมจึงต้องแฝงลักษณะของการเจริญสติ (reflexivity) ด้วยการตรวจสอบตัวเองอย่างต่อเนื่อง โดยผ่านการทบทวนและวิพากษ์วิจารณ์ ทั้งกระบวนการเรียนรู้และองค์ความรู้ที่ได้มา เพื่อปรับมุมมองให้ทันสมัยอยู่เสมอ เพราะวัฒนธรรมในปัจจุบันเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วมาก ผู้เขียนได้พยายามทำหน้าที่ดังกล่าวในบทที่ 8 และ 9 เฉพาะในประเด็นของชายขอบและกลุ่มชาติพันธุ์ ซึ่งแสดงให้เห็นตัวอย่างทั้งในด้านการครอบงำทางวัฒนธรรมและด้านของการเคลื่อนไหวเพื่อต่อสู้กับมายาคติต่างๆ ผ่านการช่วงชิงความหมายอยู่ตลอดเวลา ในความพยายามที่จะปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับกลุ่มชนอื่นๆ

ตรงจุดนี้เองผู้เขียนต้องการแสดงให้เห็นว่า การวิจัยเชิงปฏิบัติการไม่ใช่ภารกิจของผู้วิจัยเท่านั้น แต่ต้องให้ผู้ถูกวิจัยมีส่วนร่วมด้วยในลำดับความสำคัญใกล้เคียงกัน ซึ่งสามารถทำได้ด้วยการเปิดพื้นที่ให้ผู้ถูกศึกษาได้แสดงบทบาทของตนอย่างเต็มที่ ทั้งนี้การวิจัยต้องมุ่งศึกษาปฏิบัติการของผู้ถูกศึกษาโดยผ่านกระบวนการเคลื่อนไหวต่างๆ ทั้งในกระบวนการเรียนรู้ กระบวนการผสมผสานความรู้ และกระบวนการ

ต่อสู้เพื่อปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจต่างๆ เพราะในปฏิบัติการต่างๆ เหล่านั้น ผู้ถูกวิจัยจะสามารถแสดงความรู้สึกรู้สึกนึกคิดและแสดงตัวตนได้อย่างแท้จริง

สำหรับในบทสรุปนั้น ผู้เขียนได้พยายามทดลองทำหน้าที่ในการเจริญสติเกี่ยวกับกระบวนการวิจัยวัฒนธรรมในภาพรวม โดยการทบทวนพันธกิจของกระบวนการเรียนรู้ รวมทั้งวิพากษ์วิจารณ์และเสนอแนะทางเลือกต่างๆ ในความพยายามที่จะเปิดให้การวิจัยกลายเป็นพื้นที่ทางสังคมของการเรียนรู้ การต่อสู้ทางความคิด การสร้างสรรค์ความคิด และการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ใหม่ๆ ในสังคม ที่ตระหนักถึงความสำคัญของการเคารพในศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ บนพื้นฐานของวัฒนธรรมที่แตกต่าง จนสามารถพัฒนาให้วิถีคิดดังกล่าวยกระดับขึ้นเป็นคติทางศีลธรรมของคนในสังคมพหุนิยมได้อย่างแท้จริง ในฐานะที่ปฏิบัติการวิจัยวัฒนธรรมถือเป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการควบคู่กันไปด้วยเสมอ

บทที่ 2

ทฤษฎีและการวิจัยวัฒนธรรมในยุคหลังสมัยใหม่

1. เกริ่นนำ: ปัญหาของการมองทฤษฎีเป็นคำตอบ

ในช่วงเวลาที่ผ่านมา ในเรื่องของการวิจัย เรา (นักวิจัยทั้งหลาย) เริ่มให้ความสำคัญแก่ทฤษฎีมากขึ้น แต่ในปัจจุบันนี้ทฤษฎีทางสังคมศาสตร์กำลังเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วมาก ตามหัวข้อที่ต้องการให้ผมมาแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเกี่ยวกับการวิจัย และเรื่องของทฤษฎีในสมัยที่เราเรียกว่า *หลังสมัยใหม่นิยม* (postmodernism) ซึ่งมีแนวความคิดหลายอย่างที่เปลี่ยนแปลงไปมากพอสมควร และก็มีผลต่อการปรับความคิดในการวิจัยด้วย ดังนั้นเพื่อให้เข้าใจถึงความแตกต่างของกระแสความคิดหรือทิศทางการศึกษา ผมก็อยากเปรียบเทียบให้เห็นว่า แนวความคิดทางทฤษฎีในสมัยที่เรียกว่า *สมัยใหม่นิยม* (modernism) ในสังคมตะวันตกเป็นอย่างไรเสียก่อน สมัยนี้คงเริ่มตั้งแต่ยุคแห่งการรู้แจ้ง (Age of Enlightenment) เมื่อปลายคริสต์ศตวรรษที่ 17 จนกระทั่งมาถึงเมืองไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 และก็นำมาจนกระทั่งเริ่มถูกความคิดหลังสมัยใหม่ทำลายเมื่อปลายคริสต์ศตวรรษที่ 20

ในยุคสมัยใหม่นั้น ทฤษฎีต่างๆ ที่เรานำมาใช้ในการวิจัย อาจกล่าวได้ว่า เรามักมองทุกทฤษฎีในลักษณะที่เป็นเสมือนคำตอบสำเร็จรูป

ซึ่งหมายความว่า เป็นสิ่งที่เราคิดว่ามีคำตอบอยู่แล้ว ในแง่ที่ว่าเนื้อหาเป็นอย่างไร จากมุมมองทางทฤษฎีในทำนองนี้ เลยทำให้การวิจัยส่วนใหญ่แล้ว เราให้ความสำคัญแก่เทคนิควิธี ในลักษณะของการเก็บข้อมูล รูปแบบการเก็บข้อมูล ความน่าเชื่อถือของข้อมูล หรืออะไรต่างๆ เหล่านี้ เนื่องจากเราคิดว่าทฤษฎีนั้นได้ให้คำตอบสำเร็จรูปไว้แล้ว จึงไม่มีความจำเป็นต้องไปถกเถียงหรือโต้เถียงทางทฤษฎี สิ่งที่ได้ก็คือ เราอาจเพียงตรวจสอบทฤษฎีบางส่วนเท่านั้น

แนวความคิดเช่นนี้เองทำให้การศึกษาวิจัยค่อนข้างเน้นไปทางมุมมองซึ่งผมเรียกว่า มุมมองเชิงเดี่ยว (linear perspective) คือมองไปในทิศทางใดทิศทางหนึ่งเท่านั้น ในยุคสมัยใหม่นั้นเราให้ความสำคัญแก่การที่ว่าทำอะไรจึงจะพัฒนาสังคมให้เกิดความทันสมัย ขณะที่ความทันสมัยโดยทั่วไปคือการเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางเดียว ซึ่งหมายถึงทิศทางที่เราพยายามจะเลียนแบบตะวันตกให้มากที่สุด เพราะเราคิดว่าทิศทางดังกล่าวเป็นทิศทางที่เป็นสากล ทฤษฎีต่างๆ ก็พยายามให้แนวคิดไปในทำนองที่ว่าแนวความคิดเหล่านี้เป็นสากล ไม่ว่าจะแนวคิดเรื่องโครงสร้าง เรื่องระบบ เรื่องหน้าที่และบทบาทอะไรต่างๆ เมื่อเราคิดว่ามโนภาพหรือความคิดรวบยอด (concepts) ที่มาจากทฤษฎีต่างๆ เหล่านี้เป็น *ความคิดสากล* เราก็สามารถนำไปใช้อธิบายสังคมใดก็ได้ในโลกนี้ เพราะเราคิดว่าไม่มีความแตกต่างกัน ผมคิดว่ามุมมองเช่นนี้เองถือเป็นพื้นฐานสำคัญของทฤษฎีที่กำกับวิธีการวิจัยที่เราเคยได้รับอิทธิพลมาโดยตลอด ในปัจจุบันนี้นักวิชาการจำนวนหนึ่งก็ยังคงถือปฏิบัติในการวิจัยไปตามแนวทางของทฤษฎีที่มาจากแนวความคิดของยุคสมัยใหม่ออยู่

แต่ในยุคสมัยใหม่นั้นไม่ได้มีทฤษฎีแนวเดียวกันทั้งหมด สำหรับแนวทางที่กล่าวไปแล้วอาจเรียกได้ว่าเป็นแนวทางกระแสหลัก ขณะที่ยังมีทฤษฎีสมัยใหม่บางทฤษฎีที่พยายามตอบโต้หรือโต้แย้งทฤษฎีกระแสหลักนี้อยู่เหมือนกัน ยกตัวอย่างเช่นทฤษฎีมาร์กซิสต์ ทฤษฎี

ต่างๆ ในแนวทางนี้พยายามโต้แย้ง โดยชี้ให้เห็นว่าคำตอบสำเร็จรูปตามทฤษฎีที่เป็นสากลเหล่านั้นไม่แน่นอนเสมอไป เพราะอาจมีข้อขัดแย้งเกิดขึ้นได้ ซึ่งทฤษฎีมาร์กซิสต์ใช้คำเป็นภาษาอังกฤษว่า contradictions หมายถึงภาวะที่มีความขัดแย้งกัน แต่ข้อโต้แย้งเหล่านี้ก็อาจไม่ได้ได้รับความนิยมนเท่ากับความคิดกระแสหลัก โดยทั่วไปแล้วนักวิชาการส่วนใหญ่ในวงการวิจัยทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ยังคงเชื่อในแนวความคิดทางทฤษฎีที่ให้ความสำคัญแก่คำตอบสำเร็จรูป แล้วหันไปสนใจเฉพาะระเบียบวิธีวิจัย (methodology) ในเชิงเทคนิควิธี ตรงจุดนี้เองถือเป็นประเด็นสำคัญที่นำไปสู่ปัญหาของวิธิตัดในการวิจัย

2. การติดกับดักของความคิดแบบคู่ตรงกันข้าม

ในระยะแรกๆ นั้น กล่าวคือตั้งแต่ประมาณหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา จนกระทั่งถึงเมื่อ 20 ปีที่แล้ว อาจกล่าวได้ว่า การวิจัยทางสังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทยตกอยู่ในภาวะชะงักงันจากอาการติดขัดต่างๆ เพราะแทนที่ทฤษฎีและวิธีวิจัยที่ใช้อยู่จะนำไปสู่ความเข้าใจสังคมไทยมากขึ้น แล้วเสนอทางเลือกที่หลากหลายสำหรับการเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาต่างๆ ทางสังคม แต่กลับสร้างปัญหาอย่างหนึ่งให้แก่การวิจัย ซึ่งผมคิดว่าเป็นปัญหาสำคัญที่เราจะต้องช่วยกันแก้ไขในปัจจุบันนี้ ผมเรียกว่าเป็นปัญหาของ *การติดกับดักของความคิดแบบคู่ตรงกันข้าม* ปัญหานี้จะเห็นได้อย่างชัดเจนจากการวิจัยของเราซึ่งมักติดอยู่กับกรอบของหน่วยการวิเคราะห์ ที่ดำรงอยู่ในลักษณะเป็นคู่ตรงกันข้ามโดยตลอด เช่น เมืองกับชนบทก็เป็นความคิดแบบคู่ตรงกันข้ามอย่างหนึ่งซึ่งเราติดกับดัก เดียวนี้ก็หันมามองหน่วยงานของชุมชนกับรัฐ ซึ่งก็ยังคงติดกับดักเหมือนเดิม เพราะคนที่เชื่อในศักยภาพของชุมชน ก็อาจมองไปที่ท้องถิ่น ขณะที่คนที่เชื่อในโครงสร้างของระบบก็อาจให้ความสำคัญแก่พลังอำนาจของรัฐมากกว่า

ภาวะของการติดกับดักของความคิดแบบคู่ตรงกันข้าม ทำให้เกิด

การชงักกันนั้นอันที่จะขับเคลื่อนการวิจัยให้ก้าวหน้า ซึ่งคู่ตรงกันข้ามนี้มีหลายคู่ แต่คู่ที่เป็นปัญหาในเชิงทฤษฎีและการวิจัยอย่างมาก ก็คือ คู่ตรงกันข้ามของสิ่งที่เราเรียกว่าเป็นโครงสร้าง (structure) กับตัวมนุษย์ ในฐานะผู้ปฏิบัติการ (agency) หมายความว่าความคิดในเรื่องของโครงสร้าง ซึ่งถือเป็นระดับมหภาพหรือภาพใหญ่ กับอีกด้านหนึ่งที่เป็นตัวมนุษย์ แต่ไม่ใช่ปัจเจกบุคคล ทว่าเป็นผู้ปฏิบัติการทางสังคม (social actor) ซึ่งอาจหมายถึงกลุ่มคนก็ได้ ในแง่นี้, agency อาจหมายถึงกลุ่มชาติพันธุ์ หมายถึงกลุ่มผู้พิการ หรือกลุ่มคนที่เป็นโรคบางอย่างที่สำคัญ เช่นกลุ่มคนที่เป็นโรคเอดส์

ในภาวะของการติดกับดัก ก่อให้เกิดความชงักกันในแง่ที่ว่าเราไม่แน่ใจว่าเราควรให้ความสำคัญแก่สิ่งใดมากกว่า ระหว่างโครงสร้างกับตัวมนุษย์ผู้ปฏิบัติการที่เป็นกลุ่มเป็นก้อนเหล่านี้ การติดอยู่กับดักเหล่านี้จึงทำให้เราละเลยที่จะศึกษาวิเคราะห์ความเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นในลักษณะที่มีความสลับซับซ้อนมากขึ้น เพราะเมื่อเราเริ่มเลียนแบบสังคมตะวันตก ปัญหาอย่างเดียวกันก็คือ ทำอย่างไรเราถึงจะหลุดออกมาจากสังคมแบบประเพณี สังคมแบบดั้งเดิม สังคมแบบศักดินาหรือสังคมแบบเก่า เข้าสู่สังคมทันสมัยหรือสังคมสมัยใหม่ ปัญหาที่มีอยู่นิดเดียวคือ เราคิดว่าสังคมสมัยใหม่เป็นทางออกเดียว และถือเป็นคำตอบสำเร็จรูปที่เราคิดว่าถ้าใช้วิธีการศึกษาแบบนี้แล้ว ก็จะช่วยให้หลุดพ้นออกมาจากสังคมแบบเก่าที่เราเคยอยู่ เราคิดว่าอันนี้เป็นคำตอบเดียวที่เรามี

วิธีคิดดังกล่าวเป็นปัญหาสำคัญ เพราะพอเราเข้าสู่ความเปลี่ยนแปลงมากขึ้น การพัฒนาที่เราหมกมุ่นในแง่ที่ว่าทำให้ดีขึ้นนั้น กลับกลายเป็นว่า การพัฒนาที่เข้ามาไม่ได้ดีเสมอไป บางด้านก็อาจรู้สึกดีขึ้น เช่น ด้านการเปลี่ยนแปลงในเชิงวัตถุต่างๆ คนอาจมีความเป็นอยู่ดีขึ้น สามารถรักษาโรคภัยไข้เจ็บได้ดีขึ้น อะไรต่างๆ แต่ไม่ได้แปลว่าการพัฒนาไร้ซึ่งปัญหา เพราะปรากฏว่าที่จริงแล้ว การเปลี่ยนแปลงเข้าสู่สังคมสมัยใหม่

ที่เราอุตส่าห์ใช้ทฤษฎีต่างๆ ในการศึกษาวิจัยเพื่อช่วยให้เราหลุดพ้นจากสังคมเก่า กลับสร้างปัญหาใหม่ๆ ที่สลับซับซ้อนมากมาย แล้วการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ไม่ว่าเราจะหวังดีมากน้อยสักแค่ไหนก็ตาม แต่เนื่องจากเราไม่เท่าทันสถานการณ์ของการเปลี่ยนแปลง การพัฒนา ก็อาจทำให้เกิดผลต่อเนื่องทางลบที่ไม่ได้ตั้งใจ (unintended consequences) อย่างมากมาย ดังที่เราพบอยู่แล้วว่าเวลานี้ ขณะที่เราคิดว่าเราพัฒนามากกว่าคนอื่นในภูมิภาคนี้ แต่ผลต่อเนื่องที่ไม่ได้ตั้งใจ ซึ่งถ้าเชื่อจากงานวิจัย เราจะพบหลายอย่างเลย เช่น ผมวิจัยเรื่องของที่ดิน ได้พบปัญหาใหม่ๆ หลายประการ ในเมื่อที่ดินเป็นทุนของสังคมหรือเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ แต่สังคมไทยเราขณะที่พัฒนาขึ้นมาในช่วงเศรษฐกิจบูม เราปล่อยให้คนเก็งกำไรที่ดินจนกระทั่งปล่อยให้ที่ดินให้รกร้างว่างเปล่า เมื่อประเทศมั่งคั่งขึ้นมาหน่อยแต่ไม่ใช่ว่าร่ำรวย ก็พบว่าเราปล่อยให้ที่ดินทิ้งร้างไว้ตั้ง 30 กว่าล้านไร่ ซึ่งไปบั่นทอนศักยภาพหรือความสามารถในการผลิตของเราอย่างมาก และถือเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เศรษฐกิจตกต่ำในช่วงที่ผ่านมา

ดังนั้นการเกิดเศรษฐกิจตกต่ำไม่ได้แปลว่าเกิดขึ้นโดยบังเอิญหรืออะไรต่างๆ แต่เป็นปัญหาของการที่เราไม่เข้าใจหรือตามไม่ทัน แล้วก็มองแต่ในแง่ดี โดยเฉพาะนโยบายต่างๆ ที่ออกมา เช่น นโยบายเร่งรัดการออกโฉนดที่ดิน ก็แลดูดี เพราะดูเหมือนเป็นนโยบายในการสร้างความมั่นคงให้แก่การถือครอง แต่ปรากฏว่าการออกโฉนดในระยะเวลาหรือในจังหวะก้าวที่ไม่เหมาะสม ผลก็กลับกลายเป็นตัวเร่งเร้าหรือเร่งรัดจิตใจให้ชาวบ้าน ซึ่งต้องอาศัยที่ดินทำกิน กลับต้องสูญเสียที่ดิน เพราะวราคาของผลผลิตทางการเกษตรไม่ได้เพิ่มขึ้นเลย

ในช่วงที่ผมวิจัยเพื่อทำวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกนั้น ข้าวเปลือกถังหนึ่งราคา 30 บาท ค่าแรงก็ 30 บาท มาตอนนี้กลับไปดูลิ ข้างถังหนึ่งยังราคา 30 กว่าบาท แต่ค่าแรงงานปาเข้าไป 100 กว่าบาท ดังนั้นก็ไม่สัมพันธ์กัน เมื่อเป็นอย่างนี้แล้ว แรงจูงใจในการผลิตก็มีน้อย ขณะที่

การสร้างแรงจูงใจให้ชายที่ดินมีมากขึ้น ที่ดินก็หลุดมือจากชาวนาไป เกิดการเก็งกำไรต่างๆ เหล่านี้ ความหวังในการสร้างหลักประกันความมั่นคง ในการถือครองที่ดินให้แก่ชาวบ้าน จึงไม่ได้แปลว่าจะส่งผลดีเสมอไป ถ้าเราไม่เข้าใจสถานการณ์ของการเปลี่ยนแปลง

การดำเนินนโยบายต่างๆ ทางสังคมต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเข้าใจสังคมและวัฒนธรรมด้วย หมายความว่าต้องเป็นการสร้างนโยบายจากปัญญา ไม่ใช่จากความรู้สึกหรือความเข้าใจของเราเอง ซึ่งเป็นปัญหาอย่างยิ่ง ผมคิดว่าการที่เรายังคงไม่สามารถหลุดพ้นออกจากทฤษฎีและวิธีการวิจัยที่รับมาจากยุคสมัยใหม่ จึงไม่สามารถตามทันการเปลี่ยนแปลงได้ การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ซึ่งเดี๋ยวนี้เราใช้คำว่า postmodern หลังสมัยใหม่ หรือบางคนก็ใช้ว่า หลังทันสมัย เดี่ยวนี้ อะไรก็ post หมด สรุปแล้วแปลว่า ในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงนั้น การเปลี่ยนแปลงไม่ได้ดำเนินไปในทางเดียว สังคมโลกไม่ได้หมุนไปทางเดียวเสมอไป พุดง่ายๆว่า ในปัจจุบันเราพบว่าสังคมไทยมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์เพิ่มขึ้นมากมาย ผู้คนซึ่งเมื่อก่อนเราคิดว่ามีแต่คนไทยก็ไม่ใช่เช่นนั้นอีกต่อไปแล้ว ผู้คนในแต่ละที่ก็ไม่เหมือนกัน

การใช้นโยบายเดียวทั้งประเทศจึงเป็นไปได้ ถ้าเราไม่เข้าใจความแตกต่างของผู้คนในแต่ละที่ ยกตัวอย่างเช่น ตอนนีเราเน้นการแก้ปัญหาความยากจน ก็โยนเงินล้านบาทตามเข้าไปทันที โดยที่ไม่ได้แยกแยะว่าคนในหมู่บ้านมีทั้งคนจนคนรวย และคนต่างๆ ก็ไม่เหมือนกัน บางคนเห็นเงินแล้วอาจชอบ แต่บางคนก็ปฏิเสธ ผมศึกษาเกี่ยวกับชาติพันธุ์ในภาคเหนือเป็นเวลาเกือบ 30 ปี พบว่าหลายหมู่บ้านเขาไม่เอาเงิน 1 ล้านบาท อย่างนี้กว่าคนทุกคนเขาอยากได้หมด แต่ละชุมชนไม่เหมือนกัน ความที่เราไม่เข้าใจความหลากหลายในความต่างต่างกันนี้เอง จึงอาจเป็นสาเหตุหนึ่งของการที่จะก่อให้เกิดปัญหาได้ เราหวังดีอย่างเดียวไม่พอ เพราะความหวังดีไม่ได้แปลว่าจะช่วยให้สำเร็จเสมอไป แต่อาจกลายเป็นผลต่อเรื่องที่ไม่ได้ตั้งใจเยอะเยอะไปหมด

การเกิดผลต่อเรื่องที่ไม่ได้ตั้งใจขึ้นนั้น มักเกิดมาจากการที่เราหวังดีอย่างเดียว หรือมีความรู้สึกอยากช่วยคน แต่ขาดความรู้พื้นฐานที่เป็นจริงทางสังคม การเกิดขึ้นของทฤษฎีในยุคหลังสมัยใหม่ อาจเรียกได้ว่าเป็นความพยายามที่จะเสริมทิศทางหรือแนวคิด ในการทำความเข้าใจต่อการเปลี่ยนแปลงที่กำลังเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วมากในสังคมปัจจุบันนี้ แต่การศึกษาหรือวิธีวิทยาหรือทฤษฎีของเรามีอยู่แล้วยังตามไม่ทันการเปลี่ยนแปลง ดังนั้นในวันนี้เราจึงมาคุยกันถึงแนวความคิดหรือทฤษฎีที่มากับความรู้ ที่เราเรียกว่าแบบหลังสมัยใหม่ว่าจะช่วยเราได้อย่างไร หรือมีข้อเสนอแนะในการช่วยเสริมมุมมองในการศึกษาวิจัยของเราอย่างไร

3. ทฤษฎีในฐานะที่เป็นวิธีคิด

ถ้ามองในแง่นี้ ผมคิดว่าทฤษฎีในยุคหลังสมัยใหม่แตกต่างอย่างมากจากสิ่งที่เราค้นเคยเมื่อตอนที่เรายู่ในยุคสมัยใหม่ ทฤษฎีตามความเข้าใจของผมนั้นอาจได้เคียงกันได้ และหลายคนก็ยังได้เคียงกันอยู่เวลานี้คำว่า "หลังสมัยใหม่" บางคนก็ยังไม่รู้ว่าแปลว่าอะไร เนื่องจากยังไม่เป็นข้อยุติหรือตกผลึกที่ชัดเจนแล้วว่าตกลงเราจะแปลคำนี้ว่าอะไร แต่ถ้ามองจากความเข้าใจของผม ซึ่งก็ได้จากการอ่านบ้าง จากประสบการณ์การทำงานวิจัยบ้าง จากการโต้เถียงกันบ้าง จากการอ่านวารสารต่างประเทศบ้าง ก็พบว่าในแนวความคิดหลังสมัยใหม่ ทฤษฎีไม่ใช่คำตอบสำเร็จรูปอีกต่อไปแล้ว และที่สำคัญอย่างยิ่งคือ เขาไม่พยายามบอกว่าทฤษฎีเป็นสากล ซึ่งถือเป็นการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญมาก เพราะเมื่อก่อนเราคิดถึงทฤษฎี เราก็นึกว่าเราพยายามหาคำตอบจากทฤษฎีว่าเขาตอบเอาไว้อย่างไร เราจะได้เอามาตรวจสอบดูว่าใช้ได้หรือไม่อย่างไร

ทฤษฎีในความเข้าใจของผมนั้นมีลักษณะเป็นการเสริมวิธีคิดมากกว่า แต่บางคนอาจเห็นว่าเสริมมุมมองหรือเสริมความเข้าใจ พุดง่ายๆ คือ ทฤษฎีหลังสมัยใหม่เขาไม่สนใจให้คำตอบ คำตอบนั้นใช้รับเป็นเรื่องของเรา

ปัญหาอยู่ที่ว่าเรามีวิธีคิดและมุมมองที่จะสร้างความเข้าใจเหล่านั้นหรือเปล่า เพราะสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปมีความหลากหลายซับซ้อนมากมาย ถ้าเราให้คำตอบฟันธงลงไปก็อาจผิดที่ผิดทางได้ ประเด็นจึงอยู่ที่ว่าเรามีความคิดหรือเครื่องมือทางความคิด ซึ่งพร้อมสำหรับที่จะนำไปทำความเข้าใจต่อความเคลื่อนไหวที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างสลับซับซ้อนในยุคสมัยใหม่ได้เพียงพอหรือไม่

ดังนั้นทฤษฎีในยุคหลังสมัยใหม่จึงไม่ใช่เรื่องคำตอบ แต่เป็นเรื่องวิธีคิด เมื่อความเข้าใจทางทฤษฎีฉีกออกไปในลักษณะนี้แล้ว ก็หมายความว่าถ้าเรามองทฤษฎีเป็นเรื่องของวิธีคิด การวิจัยก็ไม่ใช่เรื่องของเทคนิควิธี ซึ่งเราจะดูว่า จะใช้วิธีการแบบ PAR (participatory action research—การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม) เก็บข้อมูลแบบ RRA (rapid rural appraisal—การประเมินสถานะชนบทอย่างเร่งด่วน) ลองไปเรื่อยๆจะเก็บอย่างไรให้นำเชื่อถือที่สุด จะตรวจสอบอย่างไรเพื่อสร้างความน่าเชื่อถือ จะใช้วิธีทางสถิติหรือวิธีเชิงปริมาณเชิงคุณภาพ เทียบกันมาแบบนี้หลายปีมาแล้ว แต่ก็ไม่ไปถึงไหนเพราะเรายังติดอยู่กับเรื่องเทคนิควิธี

ถ้ามองตามแนวความคิดของทฤษฎีหลังสมัยใหม่ จะเห็นว่าเรื่องที่กำลังมานี้ไม่ใช่ปัญหา แต่ปัญหาเริ่มจากการที่เมื่อคุณมีวิธีคิดแล้ว ก็ต้องรู้จักวิธีใช้ ปัญหาของวิธีคิดคือเราจะต้องมีวิธีวิทยาในการใช้วิธีคิดเหล่านั้น เพราะไม่ใช่เป็นเพียงเทคนิควิธี ทั้งนี้เทคนิควิธีกับวิธีวิทยานั้นไม่เหมือนกัน ในภาษาอังกฤษก็ใช้ต่างกัน ระเบียบวิธีวิจัยใช้คำว่า methodology แต่วิธีวิทยาใช้ conceptualization ซึ่งหมายถึงวิธีวิทยาของการเชื่อมโยงความคิด

พูดง่ายๆก็คือ วิธีวิทยาเป็นความพยายามที่จะโยงแนวความคิดต่างๆ เพื่อนำไปใช้ในสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปหรือเคลื่อนไหวอยู่ เพราะว่าปัญหาทางสังคมและปัญหาของมนุษย์ไม่ใช่สิ่งหยุดนิ่งตายตัวที่เราจับต้องได้ แต่เป็นกระบวนการที่เคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ถ้า

วิธีการหรือมุมมองของเราหยุดนิ่ง เพราะคิดว่ามีคำตอบอยู่แล้ว ก็จะไม่ได้อะไรเลย แต่ถ้าเราคิดว่าเราไม่มีคำตอบอะไร เรารู้เพียงว่าเราจะมองปัญหานี้อย่างไร มีวิธีคิดอย่างไร แล้วก็พยายามที่จะเสริมสร้างวิธีวิทยา คือพยายามจัดระบบ จัดความเชื่อมโยงในการทำความเข้าใจเท่านี้ก็อาจช่วยเราในการใช้ศึกษาวิจัยมากกว่า

หากเราหันมามองทฤษฎีตามแนวความคิดแบบหลังสมัยใหม่ ทฤษฎีก็เป็นแต่เพียงการให้ทิศทางกว้างๆ ไม่ใช่เป็นคำตอบ

ถ้ามองโดยภาพรวมแล้ว ทฤษฎีที่อาจจัดได้ว่าอยู่ในสังกัดของแนวความคิดแบบหลังสมัยใหม่ (ซึ่งแน่นอนว่าในเวลาอันสั้น ผมไม่สามารถแยกย่อยลงไปสู่รายละเอียดในแต่ละทฤษฎีได้ คงถกเถียงได้เฉพาะภาพกว้างๆที่มองทฤษฎีเป็นภาพรวม) ทิศทางที่สำคัญทางทฤษฎีเขาเริ่มต้นจากการเน้นในเรื่องของความหลากหลาย (diversity) ในเวลานี้เรื่องความหลากหลายเป็นประเด็นสำคัญมาก ในสายวิทยาศาสตร์ก็พูดถึงความหลากหลายทางชีวภาพ (biodiversity) ในทางสังคมศาสตร์ก็เน้นเรื่องความหลากหลายทางวัฒนธรรม (cultural diversity) อันที่จริงความคิดทั้งสองนี้ไปด้วยกันตลอดเวลา พูดง่ายๆคือเราไม่สามารถมองสังคมว่าผสมผสานกลมกลืนในลักษณะที่เป็น homogeneity (ความเป็นแบบเดียวกัน) อย่างที่เราเคยมองเมื่อก่อน เช่นมองสังคมชนบทเหมือนกันหมด สังคมไทยก็มีแต่คนไทยเท่านั้น อะไรทำนองนี้ ซึ่งเป็นการมองแบบข้ามข้อเท็จจริง เพราะในความเป็นจริงที่ดำรงอยู่ไม่ว่าสังคมไหนก็ไม่ได้สร้างขึ้นมาจากคนกลุ่มเดียวหรือความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทว่าล้วนแต่สร้างขึ้นมาจากความหลากหลาย

ประเด็นก็คือคนที่หลากหลายสามารถดำรงอยู่ด้วยกันได้อย่างไร ตรงนี้เป็นประเด็นสำคัญในเชิงข้อเท็จจริง ถึงแม้หลากหลาย แต่ไม่ได้แปลว่าเราอยู่ร่วมกันไม่ได้ ถ้าเราเคารพซึ่งกันและกัน นั่นหมายความว่าแต่ละคนต้องมองคนอื่นเป็นเพื่อน ประเด็นปัญหาของการที่ทำให้ความหลากหลายอาจนำไปสู่ความขัดแย้ง มักเกิดจากการที่เรามองเห็น

คนที่แตกต่างจากเราเป็นคนอื่น ไม่ใช่พวกเรา “พวกเขา-พวกเรา” ซึ่งเป็นปัญหาอย่างมาก แค่คำว่า “ชาวเขา” ก็ตีความว่าคนอยู่บนดอย หรือ คนที่ไม่ใช่พวกเรา ในลักษณะที่เป็นชาวเรากับชาวเขา การมองทำนองนี้ สร้างความแตกต่างและขัดแย้ง เพราะสร้างความเข้าใจผิดได้ง่าย

ที่จริงแล้วเรื่องนี้ไม่ได้เกิดเฉพาะชาวเขาเท่านั้น ไม่ว่าจะเป็นคนงานอพยพที่มาจากต่างประเทศ หรือคนกลุ่มใด ก็เกิดทำนองเดียวกัน ถ้าเมื่อเราไม่ต้องการเขา เขาก็คงไม่มาแน่นอน แต่เพราะเราต้องการเขา เหมือนเกลียดตัวกินไข่ทำนองนี้ อยากรู้ได้เขา แต่มองเหมือนว่าเขาเป็นคนอื่น ซึ่งก็ทำให้เกิดการเลือกปฏิบัติที่ลึกลับ ปัญหาความหลากหลายไม่ใช่เป็นปัญหาในตัวเอง แต่เป็นปัญหาจากการที่เรามองเข้าข้างตัวเอง ตามบรรทัดฐานสากลแบบเดิม และใช้ตัวเองเป็นเครื่องตัดสิน พูดง่าย ๆ ว่าในขณะที่โลกเปลี่ยนแปลงไป แต่เรายังยึดวิธีมองแบบสังคมนิยมใหม่หรือมีแนวความคิดแบบสังคมนิยมใหม่อยู่ จึงทำให้เกิดปัญหา เพราะมุมมองแบบเก่าๆ เป็นมุมมองเชิงเดียว เราวัดคนจากมาตรฐานเดียว ในขณะที่โลกนี้มีมาตรฐานในเรื่องต่างๆ มากมาย สำหรับเอาไว้ใช้ในการพิจารณาความแตกต่างหลากหลาย

4. วิธีคิดเชิงซ้อนในเชิงโอบของบริบท

นอกจากความแตกต่างหลากหลายแล้ว ทิศทางสำคัญที่มาจากทฤษฎีในแนวหลังสมัยใหม่ก็คือวิธีคิดเรื่องของความซับซ้อน (complexity) ซึ่งตรงนี้ผมก็พยายามสร้างมุมมองขึ้นมาใหม่ว่า เราควรใช้มุมมองเชิงซ้อนแทนที่มุมมองเชิงเดียวในการศึกษาวิจัย เพราะในความเป็นจริงทางสังคมและวัฒนธรรม หรือว่าปริศนาความคิดในทางมนุษยศาสตร์นั้น ไม่ได้มีความเป็นจริงเพียงระดับเดียว แต่มีระดับของความเป็นจริงหลายระดับซ้อนทับกันอยู่

ถ้าเราใช้มุมมองเชิงเดียวในการศึกษาวิจัย เป็นวิธีมองเพื่อสร้างสหสัมพันธ์ (correlation) ในระนาบเดียว โดยไม่สนใจความซับซ้อน

ของความสัมพันธ์ เราก็จะไม่เข้าใจปัญหาเหล่านี้ ไม่ว่าเรื่องอะไรก็ตาม ความสัมพันธ์เชิงซ้อนถือเป็นเรื่องที่สำคัญ เพราะปรากฏการณ์ทางด้านสังคมและวัฒนธรรมไม่ได้เกิดขึ้นในระนาบเดียว และผมคิดว่าอันนี้ก็อาจได้ประโยชน์จากแนวความคิดที่มีมาแต่เดิมอยู่บ้าง ในแง่ที่ว่า ถ้าเมื่อเรามองอะไรต่างๆ ในระนาบเดียวหรือมองเท่าที่เห็น

แนวความคิดที่มาจากความคิดสมัยใหม่อันหนึ่งที่สำคัญ ซึ่งเรายังแก้ไขไม่ค่อยได้ง่ายๆ เราเรียกว่า *ปฏิฐานนิยม* (positivism) คือความคิดที่เอาเท่าที่เห็น ซึ่งถือเป็นปัญหาอย่างมาก เพราะเรื่องทางสังคมและวัฒนธรรมจะปรากฏให้เห็นได้น้อยกว่าที่เข้าใจ เวลาที่ผมสอนนักศึกษา ก็พยายามบอกอยู่เสมอ เช่น ผมชูแว่นให้เห็น และถามว่านี่อะไร ถ้าคุณตอบว่าแว่นตา ก็แสดงว่าคิดแบบปฏิฐานนิยม เท่ากับมองไม่เห็นอย่างอื่นเลย ที่จริงแล้วความคิดในสังคมนั้นทับซ้อนกันอยู่ แว่นตาจึงมีความหมายหลายอย่าง เช่น คนที่ซื้อแว่นขนาดนี้ได้ต้องเป็นอาจารย์หรือนักวิชาการถึงใส่แว่น แสดงว่าใส่มิติทางสังคมเข้ามาใช้ดูแล้ว หรือแว่นนี้จะทำเป็นหัตถกรรมไม่ได้ ต้องเป็นสินค้าอุตสาหกรรมใช้ใหม่ ซึ่งสะท้อนอะไรอีกหลายอย่าง แสดงว่ามีหลายชั้นของความเป็นจริงที่เป็นนามธรรมซ้อนอยู่ในแว่นตานี้ ทั้งมิติทางสังคม มิติของการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิต ซ้อนกันอยู่เต็มไปหมด แต่ปรากฏว่าเรามองเห็นแค่แว่น

หลายคนยังติดแนวความคิดแบบนี้อยู่พอสมควร ผมคิดว่ามีส่วนทำให้ความเข้าใจของเราไม่เห็นความเคลื่อนไหว เช่น เราเห็นแว่นตาเราก็รู้คำตอบแล้วว่าเป็นอะไร แต่ในความคิดหลังสมัยใหม่นั้น เขาเห็นแว่นตาก็จริง แต่ไม่ได้มองเห็นแค่แว่นตาในฐานะที่เป็นคำตอบที่รู้อยู่แล้ว เขาพยายามมองแว่นตาในลักษณะที่เป็นการหาเรื่อง (problematic) โดยตั้งคำถามว่าแว่นตามีความเป็นมาอย่างไร ทำไมคนถึงใช้มัน ประเด็นหลักในการวิจัยจึงอยู่ที่การตั้งคำถาม ถ้าเรารู้ว่ามีคำตอบอยู่แล้ว จะทำการวิจัยไปทำไม การที่เราปิดตัวเอง ไม่ยอมตั้งคำถามต่อสิ่งที่เราเห็น เรา

ก็ไม่สามารถเคลื่อนไหวเพื่อให้การวิจัยเคลื่อนที่ไปได้ ดังนั้นทฤษฎีในแนวหลังสมัยใหม่จึงให้ความสำคัญแก่ลักษณะนามธรรมที่มีความซับซ้อน หรือความซับซ้อนของความเป็นจริงซึ่งซ้อนทับกันอยู่ (multiple layers of reality) อย่างมากมาย ถ้าเราไม่เข้าใจตรงนี้เป็นเบื้องต้นก่อนแล้ว การดำเนินการวิจัยต่อไปก็อาจถึงทางตันได้ง่าย

ผมเจอนักศึกษาที่ชอบบ่นอยู่เสมอเวลาออกภาคสนามไปศึกษาหรือไปสัมภาษณ์ พอกลับมาก็มักบ่นว่า “ผมตันแล้วครับ อาจารย์” ความหมายคือไม่รู้จะทำอย่างไรต่อไป เนื่องจากมองเชิงเดี่ยวอยู่เรื่อยถามอะไรไปก็อยู่ในทิศทางเดียว ไม่ใส่ใจที่จะค้นหาความคิดในระดับที่สลับซับซ้อนกันอยู่บนปัญหาที่ตนเองสนใจนั้น ซึ่งจะช่วยให้เปิดทิศทางการตั้งปัญหาได้อีกมากมาย ตรงนี้เป็นเรื่องที่สำคัญ ผมคิดว่าวิธีคิดที่ชี้ทิศทางดังกล่าวคล้ายๆ กับว่าเป็นเนื้อหาหรือหลักการสำคัญเลยของทฤษฎีหลังสมัยใหม่

นอกจากการให้ทิศทางดังกล่าวแล้ว แนวความคิดทฤษฎีหลังสมัยใหม่ยังให้ความสำคัญอย่างมากแก่วิธีคิดที่คำนึงถึงบริบทที่เกี่ยวข้อง (contextualization) ซึ่งสำคัญพอๆ กับการเชื่อมโยงความคิด พุดง่าย ๆ คือ เมื่อสังคมเปลี่ยนแปลงไปจนมีลักษณะหลากหลายแตกต่างกันมาก แต่ปรากฏว่าเรายังติดอยู่กับความคิดในการอธิบายสิ่งต่างๆ เป็นสากล คิดว่าคำตอบเดียวสำเร็จรูปใช้ได้ทั่วไปหมด ก็อาจเป็นปัญหาอย่างมากว่าคำตอบนั้นจะสอดคล้องกับความเป็นจริง หรือไม่สมารถอธิบายความเป็นจริงได้ เพราะความเป็นจริงที่เกิดขึ้นในบริบทหรือในเงื่อนไขที่แตกต่างกัน อาจต้องอาศัยหลักและวิธีคิดที่อธิบายไม่เหมือนกันได้ ถ้าเราไปเน้นความเป็นสากลมากกว่าลักษณะนามธรรมที่เฉพาะเจาะจง ซึ่งมีหลายระดับด้วยแล้ว ก็อาจจะไม่สามารถวิเคราะห์ปัญหาได้

ในเชิงทฤษฎีของแนวความคิดหลังสมัยใหม่นั้น ให้ความสำคัญแก่การเชื่อมโยงเงื่อนไขของบริบท ที่จริงก็ไม่ใช่ว่าเรื่องแปลกอะไรมาก ผมเรียนสาขามานุษยวิทยาและทำงานทางด้านนี้เป็นเวลานาน ผมรู้สึกว่

สิ่งหนึ่งที่ผมได้จากสาขานี้คือเรื่องของการให้ความสำคัญแก่บริบทนี้เอง เพราะนักมานุษยวิทยาต่างจากนักสังคมศาสตร์อื่นๆ อยู่บ้าง ตรงที่ว่าเราเริ่มต้นจากการศึกษาสังคมเล็กๆ สังคมย่อยๆ สังคมที่อยู่ห่างไกลก่อน แม้เดี๋ยวนี้เราจะศึกษาครอบคลุมหมดทุกสังคมก็ตาม เมื่อเราเริ่มมาจากการศึกษาลักษณะเฉพาะอย่างนั้น เราจึงให้ความสำคัญแก่บริบทของสังคมที่เฉพาะเจาะจงเหล่านี้ เพราะเขามีวัฒนธรรมต่างออกไป เป็นวัฒนธรรมที่เราไม่เข้าใจ ถ้าเราเอามาตรฐานความคิดของเราเป็นหลักในการศึกษา ในลักษณะที่เรียกว่า *สายตาของคนนอก* (etic view) ก็ยากที่เราจะเข้าใจวัฒนธรรมที่เราไม่รู้จัก ดังนั้นเราต้องพยายามมองเข้าไปในมุมมองของเขา ก่อน ด้วยการสนใจมุมมองขนาดย่อยๆ ที่เฉพาะเจาะจงเหล่านี้ แล้วพยายามถอยออกมาจาก *สายตาของคนใน* (emic view) หรือให้ความสำคัญแก่มุมมองของคนที่เราศึกษา โดยไม่ใช้มุมมองของเราเป็นใหญ่ เราจึงจะเริ่มต้นศึกษาได้

5. ความรู้ในฐานะความสัมพันธ์เชิงอำนาจและมายาคติ

การยึดติดมุมมองด้านเดียวของผู้วิจัยถือเป็นปัญหาอย่างมากของแนวความคิดที่เรายึดติดมากับยุคความทันสมัย เพราะเรานึกว่าการวิจัยแปลว่านักวิจัยเป็นใหญ่ แล้วก็เที่ยวศึกษาวิจัยใครต่อใคร วิเคราะห์วิจารณ์หรือว่าอะไรแบบนี้ลงไป บางครั้งบางครั้งเราก็มีปัญหา เราคิดเหมือนกับว่าคนที่เราไปศึกษาวิจัยต้องรอให้เราวิจัย ทั้งๆ ที่เขาก็เป็นคนเหมือนกันจริงๆ แล้วจากประสบการณ์ในการวิจัย ผมพบว่า ที่เราลงไปวิจัย บางทีชาวบ้านเขาก็วิจัยเรามากกว่าเราวิจัยเขา เพราะเขาจะวิเคราะห์เราก่อนว่านักวิจัยที่มานี้เป็นใคร แล้วเขาก็เลือกให้คำตอบตามที่เขาได้ข้อสรุปว่าเราเป็นใคร ซึ่งมักไม่เหมือนกัน ดังนั้นไม่ได้แปลว่านักวิจัยทำวิจัยคนอื่นเสมอไป คนที่เราไปวิจัย เขาก็วิจัยเรา บางทีอาจมากกว่าด้วยซ้ำไป ตรงนี้เองแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ความรู้ที่นั่นแฝงไว้ด้วยความสัมพันธ์เชิงอำนาจอยู่เสมอ

การที่เรายึดติดมุมมองที่เป็นสากล แล้วพยายามวิเคราะห์วิจัยเขา ฝ่ายเดียว ทำให้ความรู้ที่ได้จากผลการวิจัยดังกล่าว นอกจากไม่ช่วยสร้างความเข้าใจแล้ว บางครั้งอาจกลายเป็นการสร้างสิ่งที่เราเรียกว่า *ภาพตัวแทน* (representation) ซึ่งก็เป็นปัญหามากในวิธีการวิจัยทางสังคมศาสตร์ อย่างที่เราไปวิจัยชาวบ้าน แทนที่เราจะเข้าใจชาวบ้าน เรากลับไปสร้างภาพชาวบ้านขึ้นมาอีกภาพหนึ่ง ภาพนั้นบางทีก็มาจากปัญหาของกับดักคู่ตรงกันข้าม เพราะเรามองสังคมชาวบ้านในเชิงอุดมคติ ลักษณะเป็นสังคมแบบเก่าที่เราถวิลหาและพยายามรักษาไว้ ด้วยการแซ่แข็ง เพราะเราอยู่ในสังคมเมืองที่แออัดเต็มที่ ซึ่งก็คือความพยายามในการรักษาความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบเดิมเอาไว้นั่นเอง

ภาพที่เราได้จากการศึกษาชาวบ้าน แทนที่จะเป็นภาพจริงที่เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง เรากลับไปแซ่แข็งภาพนั้นให้เป็นภาพตัวแทน ซึ่งก็หาประโยชน์อะไรไม่ได้ นอกจากเอามาสร้างความซึ่งใจให้แก่ตัวเองว่าเราซึ่งกับภาพเหล่านั้น ก็เลยซึ่งกันใหญ่ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ปัญหาถ้าพูดให้แน่หนอยก็คือเป็นการสร้าง *มายาคติ* (myth) เกี่ยวกับสังคมที่เราไม่รู้จัก แต่พยายามที่จะไปศึกษาแล้วก็สร้างมายาคติขึ้นมา มายาคตินี้แหละครับที่เป็นปัญหาอย่างมากในวงวิชาการ เพราะเกิดจากมุมมองวิธีคิด ที่เราไปยึดติดอะไรที่เป็นสากล ในขณะที่สิ่งต่างๆ มีความหลากหลายและผิดแผกกัน แต่เราไม่พยายามที่จะเจาะเข้าไปตรงนี้ และก็ไม่ใช่เชื่อมโยงกับบริบทที่เป็นจริงเหล่านั้น ทำให้สิ่งที่ได้จากการวิจัยจึงเป็นเพียงภาพตัวแทนหรือมายาคติ

ผมคิดว่าเราคงไม่อยากได้สองอย่างนี้ ไม่ว่าจะภาพตัวแทนหรือมายาคติ เพราะสองอย่างนี้ไม่เป็นประโยชน์ทั้งในเชิงการผลักดันนโยบาย และในเชิงการต่อรอง สังคมเราเป็นสังคมประชาธิปไตย การที่จะเปลี่ยนแปลงอะไรต่างๆ ต้องพยายามทำให้คนในสังคมยอมรับคำอธิบายหรือเหตุผลนั้น ถ้าเราไม่สามารถสื่อสารกับสังคมให้ยอมรับได้ การเปลี่ยนแปลงก็จะไม่เกิดขึ้น การเอาภาพตัวแทนหรือมายาคติไปสนับสนุน

ข้อโต้แย้งของเรา ก็คงไม่สามารถทำให้ใครยอมรับได้ เมื่อรู้อยู่แล้วว่าเป็นไปอย่างนั้น ถ้านักวิจัยเรายังทำได้น้อยกว่าความเข้าใจของสังคมโดยทั่วไปก็แย่แล้ว

ตรงจุดนี้เองจึงจำเป็นอย่างยิ่งที่นักวิจัยหรือนักวิชาการต้องใส่ใจในเรื่องวิธีวิทยาและวิธีคิดต่างๆ เหล่านี้ให้มากขึ้น ในแง่ที่ว่าเราจะนำวิธีคิดเหล่านี้ไปศึกษาวิจัยได้อย่างไร เมื่อมีการสร้างภาพตัวแทนและมายาคติขึ้นอย่างมากมาย ในแนวความคิดทางทฤษฎีหลังสมัยใหม่ เขาให้ความสำคัญแก่แง่มุมในเชิงวิธีคิด และวิธีคิดที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือความคิดที่ว่าความรู้เป็น *การสร้างทางสังคม* (social construction) หมายความว่าจริงๆ แล้ว ไม่ว่าจะเป็ความรู้ ความเข้าใจ หรือทฤษฎี สิ่งเหล่านี้ล้วนไม่ได้มีอยู่แล้ว และไม่ใช่ว่าความจริง หรือไม่ใช่คำตอบที่ว่าถือเป็นเพียงความคิดที่แต่ละสังคมสถาปนาขึ้นมาหรือสร้างขึ้นมาจากพื้นฐานของความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบหนึ่ง เพื่อใช้เป็นแนวทางในการอธิบายความสัมพันธ์นั้น เช่น เราสร้างความหมายของความคิดบางอย่างขึ้นมา เราอาจสร้างความคิดเรื่อง "ทรัพย์สินส่วนรวม" ความคิดนี้ก็จะเป็ความคิดที่เราใช้เป็นแนวทางเหมือนกับเครื่องชี้ทางความคิด (mind mapping) ให้เรารู้ว่าเราจะตั้งคำถามอย่างไรเท่านั้น ความคิดเหล่านี้จึงไม่ใช่คำตอบสำเร็จรูปที่มีอยู่แล้ว

ถ้าเราสับสนระหว่างคำตอบกับวิธีคิดที่จะช่วยเรา ตรงนี้ก็จะทำให้เราเกิดปัญหาในการศึกษาวิจัยได้ นอกจากวิธีคิดในเรื่องของการสร้างความคิดแล้ว ยังมีอีกด้านหนึ่งของความคิด ก็คือ *การรื้อถอนความคิด* (deconstruction) ตามปกติเวลาเราศึกษาวิจัย เราไม่สามารถเข้าถึงความจริงได้ในตัวของมันเอง เพราะความจริงมักถูกเคลือบไว้ด้วยภาพตัวแทนและมายาคติมากมาย ถ้าเรามองลงไปแล้วยึดติดแค่ภาพตัวแทนหรือมายาคติที่มีอยู่แล้ว โดยที่เราไม่ได้รื้อถอนว่ามันสร้างขึ้นมาจากอย่างไร หรือไม่พยายามที่จะตั้งคำถามต่อกระบวนการสร้างภาพตัวแทนหรือมายาคติเหล่านี้แล้ว ภาพตัวแทนหรือมายาคติเหล่านี้ก็จะครอบงำเรา

การเข้าถึงความจริงของเราคงได้แค่ภาพตัวแทนหรือมายาคติ แต่ยังไม่ถึงความเป็นจริงที่เปลี่ยนแปลงได้ ดังนั้นจึงเป็นปัญหามากในการวิจัยซึ่งพบอยู่เสมอ ตัวผมเองก็ยังติดกับดักตรงนี้เหมือนกัน ไม่ใช่ว่าจะหลุดง่ายๆ ถึงแม้เราจะเข้าใจ แต่ความเป็นจริงทางสังคมได้หล่อหลอมมาเป็นเวลานาน และเราก็มีประสบการณ์ในการวิจัยมาเป็นเวลานาน บางครั้งบางครั้งเราอาจตกหลุมพรางแบบนี้เหมือนกัน ถ้าเราไม่ใส่ใจหรือสำนึกในประเด็นนี้อย่างแท้จริง

ถ้าเราให้ความสำคัญแก่วิธีคิดเรื่องของการสร้างความหมายทางสังคม หรือการพยายามรื้อถอนการสร้างความหมายเหล่านั้น เราจะตั้งคำถามต่อความหมายที่อาจเคลือบแฝงอยู่ในข้อมูลข่าวสารต่างๆ ซึ่งเราไปเก็บมาเพื่อใช้ในการวิเคราะห์ทุกครั้ง เมื่อเราไปเห็นชาวบ้านเขามิว่วมีควายก็ตัว เราอาจคิดว่าสิ่งที่เห็นนี้เป็นข้อมูลเชิงประจักษ์ ซึ่งเราสามารถเก็บมาศึกษาวิเคราะห์ได้ แต่อาจไม่ง่ายขนาดนั้น เพราะภาพปรากฏทุกอย่างถูกเคลือบไว้ด้วยความหมาย ความรู้ ความเข้าใจ อะไรอีกมากมาย บางที่เราต้องรู้ว่าคนที่เราไปสัมภาษณ์นั้น ถึงจะพบว่ามีวัวมีควายแล้ว แต่วัวควายเหล่านั้นอาจไม่ใช่ของเขาก็ได้ เขาอาจรับมาเลี้ยงหรือเป็นคนที่ได้รับจ้างเลี้ยง แสดงว่ายังมีความสัมพันธ์ซ้อนทับอยู่อีก เพราะความเป็นจริงยังผูกติดอยู่กับเรื่องของความสัมพันธ์เชิงอำนาจบางอย่างด้วย

ดังนั้นถ้าเรามองดูเฉพาะภาพปรากฏแล้วถือเป็นข้อเท็จจริง โดยคิดว่าภาพปรากฏเป็นข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์อย่างเดียว และไม่ใส่ใจว่ามีความหมายซ้อนทับไปบนข้อเท็จจริงซึ่งเราคิดว่าเป็นเชิงประจักษ์นั้น ทั้งๆที่ยังมีความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคมทับซ้อนอยู่อีกมากมาย แต่เราบอกว่าเรายังไม่สามารถแจกแจงความสัมพันธ์ดังกล่าวได้ หรือรื้อถอนออกมาว่ามีความหมายอะไรอยู่บ้าง ภาพปรากฏที่เราเห็นก็เป็นได้แค่มายาคติที่เราคิดหรือภาพมายาที่เรามองเห็นเท่านั้น

6. วาทกรรมในการวิจัยกับการช่วงชิงความหมาย

วิธีคิดเกี่ยวกับการสร้างความหมายทางสังคมจึงมีความสำคัญมาก เพราะเกี่ยวข้องกับผูกพันกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจอย่างแนบแน่น ดังปรากฏว่าในปัจจุบันเราพบสิ่งที่เป็นความรู้ความเข้าใจหลายอย่าง มีลักษณะที่เราเรียกว่าเป็น *วาทกรรม* (discourse) ในความหมายว่าการผลิตความรู้ หรือการสร้างความรู้ โดยมุ่งหวังที่จะนิยามหรือสถาปนาให้เป็นความจริง เมื่อเราสร้างความรู้ แล้วก็บอกว่าความรู้นี้เป็นความจริงอันเดียว ความรู้เช่นนั้นก็คือเป็นวาทกรรม ผู้ที่นิยามความรู้ก็จะอยู่ในฐานะที่ได้เปรียบในความสัมพันธ์เชิงอำนาจ

ยกตัวอย่างเช่น รัฐนิยมการพัฒนาว่าทำให้ดีขึ้น นี่เป็นวาทกรรม เพราะการพัฒนาอาจมีผลกระทบที่ทำให้คนบางกลุ่มแย่ลงก็ได้ สมัยหนึ่งมีการรณรงค์โครงการพัฒนาที่ให้ความหมายว่าเป็นโครงการแผ่นดินธรรมแผ่นดินทอง เพราะต้องการทำให้แผ่นดินนี้เป็นแผ่นดินธรรมแผ่นดินทอง สำหรับบางคนที่มีเส้นสายสัมพันธ์กับอำนาจรัฐ โครงการแบบนี้อาจเป็นแผ่นดินธรรมแผ่นดินทอง แต่อีกหลายคน โดยเฉพาะคนจน อาจเห็นว่าเป็นแผ่นดินท้อแผ่นดินแท้ก็ได้ เพราะตนนั้นตกอยู่ในสภาพที่เสียเปรียบ ต้องรับผลกระทบแย่แยะอยู่แล้ว จึงอาจมองไม่เหมือนกันได้ นอกจากนั้นความหมายดังกล่าวก็ยังคงอาจมีการช่วงชิงกันอีกด้วย

พูดง่ายๆ ถ้าเราระบุว่าความหมายที่เรานิยามเป็นความจริงอย่างเดียวเท่านั้น อย่างนี้ถือเป็นวาทกรรม เพราะเป็นความพยายามที่จะสถาปนาความเป็นจริง ซึ่งเป็นการสร้างความจริงด้วยการนิยามความหมายบางอย่าง เมื่อวาทกรรมเป็นการนิยามความหมายให้เป็นความจริง แน่แน่นอนว่าคนในสังคมที่อยู่ในภาวะและเงื่อนไขเชิงอำนาจที่แตกต่างอาจมองไม่ตรงกันก็ได้ ตรงนี้เอง ข้อมูลที่เราคิดว่าเป็นข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์ อาจถูกโต้แย้งและช่วงชิงความหมายกัน เพื่อต่อรองหรือปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างกันและกัน

ชาวบ้านต่างคนต่างครวญเรืออาจมองข้อเท็จจริงอันนั้นไม่เหมือนกันอยู่แล้วตั้งแต่ต้น ถ้าเราคิดว่าเราจะเอาข้อมูลที่เราเห็นนั้นจากความเข้าใจของนายก. นางง. หรือนายอ.ดี ก็เป็นปัญหาแล้ว ถ้าเราไม่ได้ใส่ใจประเด็นนี้ สิ่งที่เราเก็บมาก็เป็นข้อมูลตามความเข้าใจของนายก. คนเดียว ส่วนนายอื่นๆ อีกร้อยคนในหมู่บ้านไม่ได้เข้าใจอย่างนั้นแล้ว เราคิดหรือว่าเราจะไปเข้าใจอะไรได้ ในเมื่อความเข้าใจของเราเป็นความเข้าใจเพียงบางส่วนของคนบางคนเท่านั้น เพราะเราไม่ได้เอาวิธีคิดนี้ไปพิจารณาตั้งแต่ต้นว่ามีวาทกรรมอะไรที่แตกต่างกันอยู่บ้างระหว่างคนจน คนรวย หรือคนที่ไม่เท่าเทียมกัน ในหมู่บ้านไม่ได้มีคนเท่ากันหมด มุมมองของคนรวยอาจมองอย่างหนึ่ง มุมมองคนจนก็อย่างหนึ่ง มุมมองคนที่มีฐานะพอมีพอกินก็อาจมองไม่เหมือนกัน

ตามนัยเช่นนี้ ข้อเท็จจริงเชิงประจักษ์ก็ไม่ประจักษ์จริง เพราะว่ายังซ่อนทับไว้ด้วยวาทกรรม ซึ่งต้องอาศัยการรื้อถอนหรือการศึกษาวิเคราะห์ก่อนเอาไปใช้ ด้วยเหตุนี้เอง เวลาผมวิจัยภาคสนาม ผมจึงบ่นอยู่เสมอว่าปวดหัวเหลือเกิน เพราะอะไรหรือ เพราะเมื่อชาวบ้านให้สัมภาษณ์ครั้งหนึ่ง ผมก็ต้องนั่งวิเคราะห์ทันทีเลย บางคนคิดว่าไปเก็บข้อมูลก่อน แล้วมาทำการวิเคราะห์กันที่บ้าน ที่มหาวิทยาลัย หรือที่ห้องทำงานของเราเองในภายหลัง ผมคิดว่าทำอย่างนั้นไม่ได้ เราต้องวิเคราะห์กันตั้งแต่อยู่ภาคสนาม เนื่องจากเวลาที่เรามองอะไรต่างๆ ก็อาจมีวาทกรรมหรือภาพตัวแทนแฝงอยู่ หรืออาจเป็นมายาคติซ้อนทับกันเต็มไปหมด ถ้าปรากฏว่าเรายังไม่เริ่มรื้อถอนในขณะนั้น เราแค่ไปเก็บเอามาเท่าที่เราเห็น เราก็จะไม่ได้อะไรเลยนอกจากภาพตัวแทนหรือมายาคติบางอย่าง ตรงนี้จึงเป็นปัญหาพื้นฐานในการวิจัยทางสังคมที่ยังคงดำรงอยู่ตลอดมา

การวิจัยทางสังคมจึงไม่ใช่แค่เรื่องของระเบียบวิธีวิจัย แต่เป็นเรื่องของวิธีวิทยา ที่เราจะต้องให้ความสำคัญมาก สำหรับวิธีวิทยาที่ผมพยายามนำเสนอมาเป็นลำดับ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของวิธีคิดเกี่ยวกับความ

หลากหลาย ความซับซ้อน การคำนึงถึงบริบท การสร้างความหมาย และวาทกรรมก็ดี ล้วนแต่ต้องพยายามหาความเกี่ยวโยงกัน ตรงนี้เองต้องอาศัยวิธีวิทยาอีกอย่างหนึ่งควบคู่ไปด้วย เพื่อการทบทวนและการตรวจสอบข้อมูล นั่นคือ *การคิดเชิงวิพากษ์* (critical thinking)

ในการศึกษาวิจัย เมื่อข้อมูลอะไรที่เราไปเก็บรวบรวมมา ถูกประทับไว้ด้วยวาทกรรมจำนวนมากที่ซ้อนทับกัน ถ้าเรายึดแนวทางของทฤษฎีหลังสมัยใหม่ จุดเริ่มต้นสำคัญไม่ใช่อยู่ที่เรื่องของการเก็บข้อมูล แต่อยู่ที่การพยายามตั้งคำถามและการโต้เถียง ตรงนี้ผมคิดว่าเป็นประเด็นสำคัญในการวิจัยตามแนวทางของทฤษฎีหลังสมัยใหม่ เราเรียกวิธีวิทยาที่ว่า *การใคร่ครวญหรือคิดทบทวน* (reflexivity) หมายความว่าในการศึกษาวิจัยคงต้องมีลักษณะของการวิพากษ์วิจารณ์ และก็วิจารณ์ตัวเราเองด้วย ไม่ใช่มองอะไรในทางเดียว แต่ต้องมองคล้ายๆ กับการโต้ตอบกันไปมา การทบทวนจะช่วยสะท้อนความคิด พร้อมทั้งโต้แย้งและตรวจสอบอยู่ในตัวเองตลอดเวลา

กล่าวโดยสรุป การวิจัยจึงไม่ใช่แค่การไปเก็บข้อมูล แต่เป็นเรื่องของกระบวนการเรียนรู้ที่ต้องมีปฏิริยาโต้ตอบกันหลายขั้นตอนในทุกระดับ ตั้งแต่ขณะอยู่ภาคสนาม จนถึงตอนที่กลับมาวิเคราะห์ทบทวนภายหลัง เพราะไม่อย่างนั้นแล้ว เราจะตั้งตัวเองเป็นใหญ่ในฐานะผู้วิจัย ขณะที่สิ่งที่เราวิจัย เราไม่ได้ใส่ใจหรือไต่ถามกับความรู้และความเข้าใจของคนที่เราศึกษาเลย ซึ่งจะเป็นปัญหาอย่างมาก ตรงนี้เป็นปัญหาของการมองข้ามความสำคัญของตัวผู้ปฏิบัติการ เพราะนักวิจัยหันไปใส่ใจในเรื่องของโครงสร้างมากเกินไป เราคิดว่าโครงสร้าง หรือความคิด หรือแนวคิดที่เรายึดติดอยู่แล้วเท่านั้นสำคัญ จนกลายเป็นคำอธิบายสำเร็จรูปทั้งหมดทุกอย่าง เราจึงไม่ใส่ใจในมุมมองหรือความคิดความเข้าใจของผู้อื่น ซึ่งเป็นคนที่เราไปศึกษา ตรงนี้จะทำให้การวิจัยของเราไม่ได้เข้าใจความจริงที่เคลื่อนไหวอยู่ แต่จะได้เพียงภาพตัวแทนหรือมายาคติบางอย่างเท่านั้น

7. กระบวนการแลกเปลี่ยนและเรียนรู้ร่วมกันเพื่อสร้างความคิดใหม่

การวิจัยทางสังคมและวัฒนธรรมถือเป็นกระบวนการของการเรียนรู้บางอย่างหนึ่ง ไม่ใช่ให้นักวิจัยหรือใครจะเป็นพระเอกหรือนางเอกคนเดียว แต่เป็นกระบวนการของการแลกเปลี่ยนและถกปัญหาร่วมกัน (dialogue) ซึ่งตรงนี้ผมคิดว่าเป็นวิถีคิดหรือความเข้าใจที่สำคัญ ในการที่เราจะนำออกมาใช้ประกอบการตระหนักรู้ในขณะที่เราทำการวิจัย และถือเป็นประเด็นสำคัญอันหนึ่งเพื่อหลีกเลี่ยงการครอบงำความคิดและหลีกเลี่ยงการที่จะถูกครอบงำ เพราะว่าความคิดต่าง ๆ นั้นแฝงไว้ด้วยความสัมพันธ์เชิงอำนาจอยู่เสมอ จึงมีทั้งด้านการไปครอบงำเขาและด้านการถูกครอบงำด้วยไปพร้อมๆ กันทั้งสองทาง และมีทั้งสองด้าน

ถ้าเราใช้วิธีการในลักษณะที่เป็นการเรียนรู้ร่วมกัน ก็จะสามารถสกัดหรือดึงเอาบางอย่างที่เป็นปัญหาออกไปได้ แต่ถ้าเราไม่วิจัยในทำนองนี้เราก็จะไปเอาเรื่องของภาพตัวตนหรือมายาคติใส่เข้ามามาก ซึ่งถือว่าเป็นการครอบงำ เพราะใส่วาทกรรมบางอย่างเข้ามาเต็มไปหมด ในขณะที่เราไม่สามารถแยกแยะบางอย่างออกไปได้ เพราะการวิจัยไม่ใช่แค่เรื่องที่ว่านักวิจัยจะพรรณนาไปตามที่มองเห็นเท่านั้น ขณะเดียวกันการวิจัยก็ไม่ใช่ไปไกลถึงขนาดที่บางคนเชื่อว่าคำตอบของชาวบ้านเป็นคำตอบของการวิจัย อันนี้เป็นปัญหาอีกด้านหนึ่งเหมือนกัน เพราะนักวิจัยบางคนก็เน้นที่ชาวบ้านพูดทุกอย่าง ในลักษณะที่เห็นว่าคำตอบอยู่ที่หมู่บ้าน แบบนี้เป็นปัญหาเหมือนกัน แล้วยิ่งเอาคำตอบของชาวบ้านมาเป็นคำตอบของการวิจัยอีก ยิ่งเป็นปัญหาเข้าไปใหญ่เลย ถ้าเป็นเช่นนั้นเราก็ไม่ต้องวิจัยเพราะว่าคำตอบมีอยู่แล้ว

ถ้าเรามองการวิจัยว่าเป็นกระบวนการของการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน เราต้องให้ความสำคัญแก่การตอบโต้ การโต้เถียง กระบวนการตรงนี้จะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยการเปลี่ยนแปลงวิถีวิทยาบางอย่าง ในเรื่องของกระบวนการวิจัย เราจึงเน้นการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (participatory action research) หรืออะไรก็ตาม แต่อย่างน้อยที่สุด

ประเด็นก็มีอยู่ว่า การวิจัยเมื่อก่อนนั้น นักวิจัยเรามากเป็นพระเอก คือทำคนเดียว แต่เวลานี้ก็เริ่มเห็นภาพแล้วว่านักวิจัยไม่สามารถทำคนเดียวได้ เราต้องมาช่วยกัน ในลักษณะที่เป็นการวิจัยแบบสหสาขาให้มากขึ้น รวมทั้งการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมของผู้ที่เคยถูกวิจัยด้วย ซึ่งเดี๋ยวนี้ อาจต้องทำเป็นการวิจัยแบบเครือข่าย ถ้าอยากให้เรื่องใดเรื่องหนึ่งมีพลังจนสามารถผลักดันการเปลี่ยนแปลงได้ดีอยู่แล้ว ก็จะต้องเป็นการวิจัยแบบเครือข่าย คือต้องเอาคนหลายสาขามาร่วมกันในกระบวนการเรียนรู้เหล่านี้ ซึ่งหมายถึงผู้ถูกศึกษาด้วย ไม่ใช่เฉพาะผู้ศึกษาอย่างเดียว ผมคิดว่าแนวทางนี้เป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญ ซึ่งเราได้เรียนรู้มาจากแนวคิดหลังสมัยใหม่

คุณูปการสำคัญของวิถีคิดต่างๆ ดังกล่าวมา อยู่ที่การช่วยยกระดับการวิจัย หรือการสร้างพลังให้แก่การวิจัยทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ โดยทั่วไปในสังคมมักมองภาพการวิจัยทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ว่าเป็นการวิจัยแบบอ่อนๆ (soft science) ซึ่งหมายถึงว่าคงใช้อะไรไม่ค่อยได้ แต่ก็ให้วิจัยกันไปอย่างนั้นเอง ส่วนในแง่ที่จะมีผลอะไรต่างๆ ในเชิงประโยชน์ตอบแทน คงไม่ค่อยได้อะไร ตรงนี้เป็นปัญหามาก เพราะการที่เราไม่ได้ใส่ใจจะยกระดับความสามารถของวิถีวิทยาของเรา ทำให้คนในสังคมมองภาพของการวิจัยทางสังคมศาสตร์ในลักษณะที่บิดเบือน ซึ่งบางส่วนอาจถูกต้อง เพราะนักวิจัยทางสังคมส่วนใหญ่ยังคงยึดติดความคิดที่มีปัญหาดังกล่าวแล้ว

แต่ถ้าเราปรับเปลี่ยนและปรับปรุงด้านวิถีวิทยาตามแนวที่เราได้เรียนรู้จากประสบการณ์ของการศึกษาทฤษฎีหลังสมัยใหม่ ก็อาจทำให้เราสร้างความเข้มแข็งหรือสร้างพลังให้แก่งานวิจัยทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์มากขึ้น เพราะเป้าหมายของเราในการวิจัยทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ไม่ใช่แค่เพียงให้คำตอบแก่สังคม แต่เป้าหมายสำคัญคือเราต้องพยายามสร้างและผลิตความคิดใหม่ๆ ให้แก่สังคม เพราะการสร้างวิถีคิดใหม่ๆ จะช่วยให้เกิดการตั้งคำถามใหม่ๆ ซึ่งจะเปิดพื้นที่ให้แก่

การแสวงหาทิศทางในการเปลี่ยนแปลงใหม่ๆ ตามมาด้วย

ปัญหาที่สังคมไทยเราเปลี่ยนแปลงไม่ค่อยได้ ก็เพราะเรายังยึดติดวิธีคิดแบบเดิมๆ โดยที่เรายังไม่ได้เปลี่ยนวิธีคิดและมุมมอง แต่การเปลี่ยนวิธีคิดและมุมมองจะเปลี่ยนโดยอัตโนมัติก็ไม่ได้ คงต้องเปลี่ยนด้วยความรู้และความเข้าใจ ซึ่งได้จากการที่เราร่วมมืออยู่ในกระบวนการศึกษาวิจัยดังกล่าวไปแล้ว

ดังนั้นผมจึงคิดว่า ถ้าอยากจะพัฒนาความคิดใหม่ๆ ขึ้นมา ต้องไม่ใช่การลอกเลียนแบบจากตะวันตกเสมอไป อย่างที่เรามักทำอยู่กันทุกเมื่อเชื่อวันในเวลานี้ แต่เราต้องเปลี่ยนทั้งวิธีการศึกษาวิจัยและประเด็นปัญหาวิจัยด้วย เพราะกระบวนการวิจัยนั้นเป็นทั้งการศึกษาความสัมพันธ์เชิงอำนาจและเป็นส่วนหนึ่งของความสัมพันธ์เชิงอำนาจด้วย เหตุนี้การวิจัยทางสังคมจึงไม่อาจติดอยู่ในกับดักของความคิดระหว่างความเป็นกลางกับไม่เป็นกลางในการศึกษา แต่ควรอยู่ที่ว่าการวิจัยจะมีส่วนในการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ครอบงำอยู่ได้อย่างไรมากกว่า เพื่อให้คนทุกกลุ่มมีตัวตนและอยู่ร่วมกันได้อย่างมีศักดิ์ศรี

8. ตัวตนของการเคลื่อนไหวและปฏิบัติการในชีวิตประจำวัน

แน่นอนว่าทฤษฎีหลังสมัยใหม่ก็มาจากตะวันตก แต่ไม่ได้มาพร้อมคำตอบ เพียงแต่ใช้วิธีคิดและมุมมองใหม่ๆ เพื่อที่เราจะได้ไปศึกษาวิจัยและสร้างมุมมองหรือวิธีคิดนั้นขึ้นมาใหม่ สำหรับนักวิจัยไทยคงต้องรู้จักใช้วิธีคิดใหม่ๆ เหล่านั้นบนพื้นฐานของการวิจัยในสังคมของเราเอง ในบริบทของสังคมของเราเอง ตรงนี้ผมคิดว่าเป็นประเด็นที่สำคัญ เพราะในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว สังคมไทยก็มีการก่อรูปของหน่วยทางสังคมใหม่ๆ อยู่ตลอดเวลา เมื่อก่อนนี้เรามองไม่เห็นคนจนเดี๋ยวนี้มีการก่อตัวของสมัชชาคนจน การก่อรูปต่างๆ เหล่านี้ของคนจนทำให้เกิดคำถามขึ้นว่า “คนจนมีสิทธิใหม่ครับ” ทำให้คนจนเกิดมีตัวตนขึ้นมา

พูดง่ายๆว่า ทฤษฎีหลังสมัยใหม่ให้ความสนใจและให้ความสำคัญแก่อัตลักษณ์หรือการมีตัวตน (identity) ตลอดจนกระบวนการในการสร้างความเป็นตัวตนของผู้คน (construction of identity) อัตลักษณ์ในทฤษฎีหลังสมัยใหม่ต่างจากเอกลักษณ์ เพราะหมายถึงการนิยามตัวตนของตนเอง ไม่ใช่การถูกนิยาม เช่นที่แฝงอยู่ในความหมายของเอกลักษณ์ ความคิดเรื่องอัตลักษณ์จึงช่วยให้เข้าใจมุมมองที่แตกต่างในสังคมได้มากขึ้น

หากการเคลื่อนไหวในการสร้างหน่วยของความเป็นตัวตนเหล่านี้ไม่ชัดเจน ผู้คนทั้งหลายก็จะมองข้าม ในเวลาที่เราจะทำนโยบายอะไรสักอย่างหนึ่ง เราจะลืมหรือมองไม่เห็น อย่างเช่นเมื่อตอนที่เราสร้างรถไฟฟ้า BTS ในกรุงเทพฯ ผู้สร้างมองไม่เห็นคนพิการ เมื่อสร้างเสร็จ คนพิการจึงลุกขึ้นมาทวงถามสิทธิว่า “คนพิการมีสิทธิขึ้นใหม่ครับ” เนื่องจากไม่มีลิฟต์ ทำให้พวกเขาขึ้นรถไม่ได้ เมื่อคนพิการออกมาเรียกร้องสิทธิ การเรียกร้องนั้นก็กลายเป็นกระบวนการสร้างควมมีตัวตนของพวกเขา ด้วยเหตุนี้เอง เมื่อการวิจัยสังคมเป็นกระบวนการเรียนรู้ จึงต้องศึกษากระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมไปด้วย เพื่อช่วยปรับวิธีคิดให้ตรงกับบริบทที่เป็นจริงของสังคมที่ศึกษามากขึ้น

ในกระแสของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นตลอดเวลา นั้น มีการสร้างควมมีตัวตนของกลุ่มคนต่างๆ อย่างหลากหลาย สมัยก่อนคนมักคิดว่าผู้หญิงอยู่เฉยๆ เงียบๆ แต่ตอนนี้ก็ออกมาเคลื่อนไหวต่อสู้เพื่อเรียกร้องสิทธิสตรี ซึ่งเป็นการเรียกร้องควมมีตัวตนในรูปแบบต่างๆ เพื่อให้ปรับเปลี่ยนกฎหมายอะไรต่างๆ ซึ่งก็คือการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เคยแฝงอยู่ในวาทกรรม ภาพตัวแทน และมายาคติต่างๆ ในลักษณะที่เรียกว่าเป็น การเมืองของอัตลักษณ์ ถ้าแนวความคิดหรือวิธีวิจัยของเราไม่สามารถที่จะเข้าใจการก่อร่างเพื่อสร้างควมมีตัวตนใหม่ๆ ที่เรียกว่าเป็น emerging identity ซึ่งกำลังเคลื่อนไหวอยู่ แต่นักวิจัยมองไม่เห็น งานวิจัยทางสังคมก็จะไม่สามารถสร้างหรือผลิตความคิดใหม่ๆ ขึ้นมาได้

ในทุกสังคม กลุ่มคนต่างๆ ไม่ได้ปล่อยชีวิตไปตามยถากรรม หรือยอมรับสภาพของการครอบงำอย่างเดียวนะ ทว่ายังมีการเคลื่อนไหว ซึ่งมีนัยทางการเมือง เพื่อที่จะแสดงความเป็นตัวตนมากขึ้นด้วย แต่ปรากฏว่าการวิจัยของเรายังมีลักษณะเป็นการศึกษาอะไรที่เคยมีอยู่แล้ว ดั้งเดิม ซึ่งไม่ช่วยให้เราเข้าใจความเคลื่อนไหวใหม่ๆ หรือความคิด ในตัวตนใหม่ๆ เหล่านี้ได้ ผมคิดว่างานวิจัยที่ได้รับอิทธิพลจากแนวคิด ทางทฤษฎีหลังสมัยใหม่นั้นค่อนข้างใส่ใจ สนใจ และอ่อนไหวต่อการเปลี่ยนแปลงทำนองนี้มากพอสมควร ซึ่งช่วยให้เราเข้าใจการ เปลี่ยนแปลง และก็ทำให้เราสามารถเท่าทันสถานการณ์ของการ เปลี่ยนแปลง เพราะการเข้าใจการเมืองของอัตลักษณ์จะช่วยให้สามารถ นำเสนอนโยบายในลักษณะที่ไม่ใช่แค่ความหวังดี แต่เกิดผลต่อเนื่อง โดยไม่ได้ตั้งใจตลอดไป เหมือนกับที่เป็นมาในอดีต

ในการที่เราจะเข้าใจความเคลื่อนไหว ผมคิดว่าต้องอาศัยวิธีคิด ที่สำคัญอีกวิธีหนึ่ง ซึ่งผมคิดว่าได้รับอิทธิพลบางส่วนจากแนวความคิด หลังสมัยใหม่ นั่นคือความคิดเรื่องของการปฏิบัติการณ์ในชีวิตประจำวัน (everyday-life practices) โดยทั่วไปนักวิจัยภายใต้แนวความคิดหลัง สมัยใหม่มักเน้นเรื่องของวาทกรรม แต่ผมคิดว่าวาทกรรมเป็นคล้ายๆ กับ ถูกสร้างขึ้นในกระบวนการครอบงำ ซึ่งก็ต้องเผชิญกับกระบวนการ ของการตอบโต้การครอบงำ ทว่าวิธีคิดในการศึกษาปฏิบัติการณ์นั้นไม่มี คำตอบอะไรให้ชัดเจน นอกจากมีนัยถึงการเคลื่อนไหวเพื่อปรับเปลี่ยน ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ จุดนี้เองที่ช่วยให้ความคิดดังกล่าวทะลุออก จากกับดักของคู่ตรงกันข้าม ตามที่ผมได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น ระหว่าง โครงสร้างกับตัวผู้ปฏิบัติการ ที่ผ่านมารวมักยึดติดความคิดด้านใด ด้านหนึ่งจนกลายเป็นปัญหาชะงักงันในการศึกษาหาความรู้

ถ้าเราต้องการจะโยงความคิดระหว่างโครงสร้างกับตัวผู้ปฏิบัติการ ความคิดสำคัญที่สุดซึ่งได้จากข้อเสนอของปีแยร์ บูร์ดีเยอ (Pierre Bourdieu) นักสังคมศาสตร์ชาวฝรั่งเศส ก็คือเรื่องของปฏิบัติการ

ซึ่งเสนอว่า ในการศึกษาเพื่อที่จะเข้าใจความเคลื่อนไหว ต้องสนใจที่ ปฏิบัติการณ์ของกลุ่มคนต่างๆ ในการเคลื่อนไหวเพื่อปรับความสัมพันธ์ เชิงอำนาจ ปฏิบัติการณ์ดังกล่าวแสดงออกมาในรูปของปฏิบัติการใน ชีวิตประจำวันและการเคลื่อนไหวรูปแบบใหม่ทางสังคม เช่น การศึกษา ในเรื่องของความร่วมมือกันขึ้นมา และการต่อสู้เรียกร้องสิทธิต่างๆ

ในความเกี่ยวโยงระหว่างโครงสร้างกับผู้ปฏิบัติการมีเรื่องความ ซับซ้อนของอุดมการณ์ แนวคิด และระบบต่างๆ มากมาย แต่ความ ซับซ้อนเหล่านี้แสดงออกให้เห็นได้ชัดเจนในปฏิบัติการที่กลุ่มคนต่างๆ เลือกนำมาใช้เป็นกลยุทธ์ในการจัดความสัมพันธ์ระหว่างกันและกัน ใน บริบทต่างๆ ถ้าเราวิจัยสังคมโดยมุ่งศึกษาจากปฏิบัติการที่มีการเคลื่อนไหว ก็จะช่วยให้เราเข้าใจความเกี่ยวโยงระหว่างโครงสร้างกับผู้ปฏิบัติการ ในลักษณะที่เป็นพลวัตมากขึ้นเรื่อยๆ

ปฏิบัติการในที่นี้จึงไม่ได้หมายถึงปฏิบัติการทั่วไป แต่นัยแรก ตามแนวคิดในทฤษฎีหลังสมัยใหม่ ปฏิบัติการณ์มีความหมายคล้ายกับการ ว่ากลอนสด (improvise) ซึ่งแสดงถึงการผสมผสานหลักคิด แนวคิด คุณค่า และอุดมการณ์ต่างๆ ในสถานการณ์ที่แตกต่างกัน ปฏิบัติการ ยังแฝงนัยของการต่อรองเพื่อให้ยอมรับในความแตกต่าง และเพื่อ ปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง ที่เรียกว่า stakeholder เมื่อคนหลายกลุ่มเข้ามาปฏิบัติการต่อรองกัน จะช่วยให้ เราเข้าใจว่าพวกเขาเอาความคิดอะไรบ้างเข้ามาใช้ในการต่อรอง โดย มากแล้วมักพบว่าพวกเขาเอาความคิดในโครงสร้าง ไม่ว่าจะมีความรู้ ความเข้าใจ หรืออุดมการณ์ในเชิงสถาบัน ซึ่งถือเป็น *ทุนทางวัฒนธรรม* ที่ เขามีอยู่แล้ว มาเป็นเครื่องมือในการสื่อสารต่อรองกันนั่นเอง นอกจากนั้น ปฏิบัติการยังมีนัยที่กว้างขวางออกไปอีกมากมาย ซึ่งรวมถึงการทำหยา การโต้แย้ง การชกชิง และการผลิตความหมายใหม่ๆ ด้วย

เมื่อนักวิจัยให้ความสำคัญแก่ปฏิบัติการ ซึ่งมักเกี่ยวข้องโดยตรง กับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ก็จะช่วยให้นักวิจัยสามารถทะลุออกจาก

กับดักของความคิดระหว่างโครงสร้างกับตัวผู้ปฏิบัติการได้ง่ายยิ่งขึ้น โดยไม่ยึดติดโครงสร้าง แต่ยังเห็นตัวตนของผู้ปฏิบัติการ ผ่านการเคลื่อนไหวต่างๆ ของตัวผู้ปฏิบัติการเอง ตรงนี้ถือเป็นประเด็นในเชิงวิธีวิทยา ซึ่งผมคิดว่ามีคุณูปการอย่างสำคัญ ที่ช่วยให้นักวิจัยเข้าใจว่าในการศึกษาทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์สมัยใหม่นั้น เราควรจับประเด็นตรงไหนในเชิงวิธีวิทยา ซึ่งไม่ใช่เรื่องของเทคนิคอย่างเดียว

9. บทส่งท้าย

เท่าที่ได้ทบทวนมานี้ ผมพยายามชี้ให้เห็นว่าเรามีปัญหาในงานวิจัยอย่างไร จากแนวความคิดที่เราเคยยึดถือกันมาแต่ก่อน โดยเฉพาะแนวความคิดแบบทฤษฎีสมัยใหม่ แม้ว่าทฤษฎีสมัยใหม่อาจเหมาะสมกับการอธิบายในช่วงต้นของการเปลี่ยนผ่านจากสังคมประเพณีมาสู่สังคมสมัยใหม่ แต่เมื่อเราเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสังคมสมัยใหม่แล้ว กลับพบว่าสภาพสังคมที่เกิดขึ้นไม่ได้เป็นไปตามแนวทางที่ทฤษฎีสมัยใหม่พยายามให้ไว้ เพราะสังคมสมัยใหม่ที่เรายู่นีกลับเกิดปัญหาของภาวะหลังสมัยใหม่ (postmodern condition) ซึ่งก็คือเกิดการเปลี่ยนแปลงที่มีลักษณะแตกต่าง หลากหลาย ซับซ้อน และโกลาหลมากขึ้น แทนที่จะมีเหตุผลและระเบียบแบบแผนมากขึ้นตามแนวความคิดของทฤษฎีสมัยใหม่

ดังนั้นจึงจำเป็นอย่างยิ่งที่เราต้องพยายามเรียนรู้จากแนวความคิดของทฤษฎีหลังสมัยใหม่ให้มากขึ้น เพื่อช่วยให้เราสามารถเลือกทิศทางและมีศักยภาพในการพัฒนาวิธีการวิจัยของเราให้ก้าวหน้าไปไกลกว่าเดิม เพื่อตอบสนองความต้องการของสังคมในการแสวงหาทางเลือกที่แตกต่าง หลากหลาย เพราะเราไม่สามารถเดินไปในทางเดียวกับคนอื่น ๆ ได้เสมอไปอย่างคราวที่แล้ว เมื่อเกิดวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจการเงิน เราก็ต้องตกอยู่ในวิกฤตการณ์ด้วย เพราะเราเลือกเดินตามทางที่คนอื่นเลือกให้ แต่ถ้าเรามีวิธีการที่หลากหลายนั่น (แน่นอนว่าไม่มีคำตอบสำเร็จรูปอยู่แล้ว)

ซึ่งได้มาโดยการศึกษาเรียนรู้จากการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงให้มากขึ้น เราอาจไม่ต้องประสบกับปัญหาเหมือนคนอื่นก็ได้

ดังนั้นผมจึงคิดว่ากระบวนการวิจัยต้องเป็นกระบวนการของการเรียนรู้ร่วมกัน ซึ่งจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการปรับความคิดและวิธีคิด บางประการ เพื่อให้สิ่งที่เราต้องการนั้นมีพลังมากขึ้นทางสังคม

สุดท้าย หวังว่าความคิดต่างๆ ที่ได้นำเสนอไปนี้ คงจะเป็นประโยชน์ ทั้งในแง่ของการชักชวนและการท้าทายให้เกิดการโต้เถียงกันต่อไป เพื่อพัฒนากระบวนการเรียนรู้และการวิจัยทางสังคม ให้ได้ความคิดใหม่ๆ ที่เป็นทั้งสติและปัญญา สำหรับการแสวงหาทางเลือกในการเปลี่ยนแปลงสังคม เพื่อให้ผู้คนที่แตกต่างกันสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีศักดิ์ศรี